

ШЫН

НИИТИЛЭЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чыпаны
август 31-де үнүп
эгелээн

№ 59 (17388)

2007 чылдың
МАЙ 22,
вторник

Номерни парлалгаже
дужаганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 18.35.
Садар өртээ 4 рубль.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.В.Кара-оолдуң ТР-ниң Чазак Даргазының эрге- дужаалынче киргенинге тураскааткан 2007 чылдың май 18-те байырлыг хуралга ЧУГААЗЫ

ның депутаттарына мээң канди-
датурамны деткээни дээш, Тыва-
ның болгаш ооң хөй националдыг
чонунуң чаагай чоруунга сөс
кырында эвес, херек кырында
тургузучу кады ажилдажылгага
беленин көргүскени дээш улуу-
биле өөрүп четтирдим.

Бистиң тиелелгевисче белең
эвес орукту мээң-биле кады эрт-
кен, меңээ бүзүрөп турган кижил-
ерге сеткилимден өөрүп четти-
ришкини илередип тур мен. Ол
бедик бүзүрелди шынзыдарын
кызыдар мен. Эргим өңүктөр,
бодумнуң моон сонгааргы ажил-
чорудулгамга силерниң деткимче-
нерге идегеп турар мен.

Меңээ-даа, республиканың
чурттакчыларында-даа бо залда
чурттуң дээди эрге-чагыргазын
төлээлээн бедик албан-дужаал-
дыг аалчыларның келгени онза
хүндүткелдиг. Силерге мээң чал-
гамны хүлээп алгаш, бөгүнгү ба-
йырлалга киржири-биле Тывага

чедип келгениңер дээш өөрүп
четтирдим.

Ам бисти, эрге-чагырганың
күүсекчи, хоойлужудулга, суд
адырларын, тус чер бот-башка-
рылгазының органнарын респу-
бликада федералдыг тургузу-
ларны, хөй-ниити каттыжылга-
ларын, бизнестиң төлээлерин-даа
Тываның база ооң чонунуң чаагай
чоруу, Россияның бурунгаар хөг-
жүлдэзи дээш, моон-даа ыңай
улуг хемчээлдиг узун хуусаалыг
сорулга каттыштырар уjurлуг.

Ол ниити сорулгавыс дээш по-
литиктиг чөрүлдээлери, бөлүктүң
азы хуунуң сонургалдарын
кыдыынче идип чорудар уjurлуг
бис. Маңаа Рим хоойлузуңуң бир
дүрүмү: «Хөй-ниитиниң чаагай
чоруу — эң дээди хоойлу» дээни
сагындырар бодай-дыр мен. Бо
дүрүмүң бодум көзүңде сагып
келген болгаш өскелерни-даа
олче кыйгырып тур мен.

(Уланчызы 2-ги арында).

Байыр чедиришишкинери

Ш.Кара-оолдуң Тыва Респуб-
ликаның Чазак Даргазының
албан-дужаалынга киргени-
биле холбаштыр эрге-чагыр-
ганың федералдыг органна-
рының удуртукчуларындан
байыр чедиришишкинери кел-
ген.

«Хүндүлүг Шолбан Ва-
лериевич!

Тыва Республиканың Ча-
зааның Даргазының бүрүн
эргезин Силерге тымысканы-
биле чүректиң ханызындан
байыр чедиришишкини хүлээп
ап корцүр.

Эрге-дужаалга Силерниң
кирериңерге тураскааткан
байырлыг хемчеглерге ча-
лаанчыңар дээш өөрүп чет-
тирдим. Силерге быжыг ка-
дыкшылды, чаагай кежик-
терни база бо бедик болгаш
харымсалгалыг албан-ду-
жаалга Тыва Республиканың
болгаш ниитизи-биле Рос-
сияның чаагай чоруу база
чечектелишишкини дээш шу-
дургу болгаш чедишишкиниң
ажылдаарыңарны күзедим.

Транспорт адырының та-
лазы-биле девискээр айти-
рыларын шиитпирлээринге
боттуг кады ажилдажыл-
гага бүзүрелди илереттим.

Россия Федерациязы-
ның транспорт сайыды
Игорь Левитинь.

Олышкаш Чазак Даргазын суг
курлавырларының федералдыг
агентилелиниң удуртукчузу Ру-
стэм Хамидов, кадык камгалал
болгаш социал хөгжүлдө талазы-
биле федералдыг агентилелдин
удуртукчузу Юрий Беленков,
культура болгаш кинематография
талазы-биле федералдыг агенти-
лелдин удуртукчузу Михаил
Швыткой база байыр чеди-
геннер. Ол ышкаш боттарының
чүректиң ханызындан байыр чеди-
ришишкинерин болгаш күш-ажыл-
чы ажил-чорудулгага чедиши-
кинер күзээшкинерин Кемерово
областың губернатору Аман
Тулеев, Агин бурят автономнуң
областың чагырга даргазы Баир
Жамсуев, Иркутск областың Хоой-
лужудулга хуралының даргазы
Виктор Круглов, Томск областың
Күрүне Думазының даргазы Бо-
рис Мальцев болгаш өскелер-даа
чоруткан.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДАРГАЗЫНДАН

Тыва Республиканың Чазаа-
ның Даргазы Тыва Респуб-
ликаның Арбитраж судунуң даргазы
Маргарита Дамдиновна Данзы-
рынга авазы

Борбак Чигир-ооловна
КУУЛАРНЫҢ

мечээни-биле холбаштыр ханы
кажыыдалды илергейлеп тур.

Хүндүлүг чаңгыс чер-чуртту-
ларым болгаш аалчылар!

Хүндүлүг Сергей Күжүгет-
ович!

Бөгүн мен бодумнуң амыды-
ралымда эң бир хөлзенчиг болгаш
онза байырымныг үени чурттап
эртип, Тыва Республиканың Чазаа-
ның Даргазының олудунче албан
езузу-биле кирип тур мен.

Россия Федерациязының Пре-
зидентизи Владимир Владимиро-
вич Путинге меңээ көргүскөн бү-
зүрели дээш улуу-биле өөрүп
четтиргенимни илереттим. Олулуг
алдар-хүндү болгаш ооң-биле
кады улуг харысалганы онап
турар.

РФ-тиң Президентизиниң Си-
бирь федералдыг округта Бүрүн
эргелиг төлээзи Анатолий Ва-
сильевич Квашинге бо улуг
албан-дужаалга өске кандидат-
тар-биле кады мээң кандидату-
рамны саналдааны дээш өөрүп
четтирдим.

Бүгү-россияның «Чаңгыс дем-
ниг Россия» политиктиг партиязы-
ның баштыңнары Сергей Күжү-
гетович Шойгуга, Борис Вячес-
лавович Грызловка, партияның
Төп күүскомунуң удуртулгазынга
иделкейлиг деткимчези дээш
өөрүп четтирдим.

Республиканың Улуг Хуралы-
турар.

НАЙЫРАЛДЫ БЫЖЫГЛААР, КАДЫ АЖЫЛДАЖЫЛГАНЫ КАЛВАРТЫР

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.В.Кара-оолдуң
бо бедик албан-дужаалдың дүжүлгезинге олурарының
байырлыг езулалы май 18-те республиканың хөгжүм-шии
театрынга болуп эрткенни дыңнаткан болгай бис.

Федералдыг эрге-чагырга ор-
ганнарындан, Сибирь девискээр-
леринден болгаш Моолдуң бистиң
республика-биле кызыгаарлажып
турар аймактарындан чалаткан
аалчылар байырлал езулалыга
байыр чедирип чүве чугаалал тур-
гаш, Россияның хөй национал
улустарының болгаш даштыкы
чурттарның хамаатыларының
аразында акы-дуңмалышкы эп-
найыралды быжыглаарынче, Рос-
сияның регионнары, Моолдуң ай-
мактары-биле Тываның садыг-
экономиктиг, эртем-техниктиг,
культура талазы-биле кады ажил-
дажылганы калбартырынче ки-
чээңгейни салган. Бот-боттарынга
ажыктыг кады ажилдажылга
кайы-даа регионнуң социал
экономиказын хөгжүдеринге,
чурттакчы чонунуң амыдыралын
экижидеринге улуг салдарны
чедирерин демдеглээнер.

Красноярск крайның губернато-
ру А.Г. Хлопонин сөс алгаш,
Ш.В. Кара-оолга делгем девис-
кээрлиг Красноярск крайның
чурттакчыларындан, Шолбан Ва-
лериевичиниң эш-өөрүндөн, боду-
нуң өмүңээзинден изиг байырны
чедиргеш, бо бедик албан-ду-
жаалга ооң үре-түнелдиг ажил-
даарын күзээ. Тыва биле Крас-
ноярск крайның ниити дөмей-
лешкек, төрелдешкек чүүлдериниң
хөйүн ол дыңнаткаш, Тыва
географтыг Азия диптиң төвүнде,

Красноярск край географтыг
Россияның төвүнде турарын,
күчүлүг Енисей (Улуг-Хем) бис-
терни каттыштырып турарын,
Кызыл—Курагино аразының
келир үеде демир-орун бистерни
каттыштырарын ол онзалал дем-
деглээ. Бо байырлалга киржири-
биле чедип келгеш, Тыва биле
Красноярск крайның аразында
кады ажилдажылга дугайында
дугуржулгага атты салганын
чугаалааш, Красноярск край-
биле кады ажилдажылганың
ачызында Тыва Республиканың
социал экономиказы дүрген бу-
рунгаар хөгжүүр, Тыва биле Крас-
ноярск крайның чурттакчы чо-
нуң аразында төөгүдөн бээр тур-
густунган акы-дуңмалышкы ха-
рылзаалар улам калбарар дээр-
зинге бүзүрелин ол илереткеш,
Тыва-биле бир демниг ажил-
даарында край беленин чугаалаан.

Хакасия биле Тываның чурт-
такчы чонунуң амыдырал-чурт-
талгазында, национал чаңчылды-
рында дөмейлешкек чүүлдер
эвээш эвес, олар хөй чылдарның
дургузунда кожа-хелбээ чурттап-
ажылдап, боттарының аразында
найыралчы харылзааларны тудуп
келгенин Хакас Республиканың
Чазааның Даргазы А.И. Лебедь
чугаазында айтыкан. Хакас Рес-
публика биле Тыва Республика
аразында кады ажилдажылга
дугайында чаа дугуржулгага атты

ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш.В. Кара-оол биле
Красноярск крайның губернатору А.Г. Хлопониниң
Дугуржулгага ат салып турары.

салган, ол ийи республиканың
чурттакчы чонунуң аразында эп-
найыралды улам быжыглаар,
экономиктиг, культура харыл-
зааларын улам быжыглаар. Ында
айтыкан хемчеглерни амыдыралга
боттандырар дээш бир демниг
кады шудургу ажилдаары кол
сорулга болуп турарын чугаалааш,
ТР-ниң чаа Чазаанга, ооң Даргазы
Ш.В. Кара-оолга чедишишкинерни
күзээ.

Бурят Республиканың Улус Ху-
ралының Даргазы А.Г. Лубсанов
байыр чедиргеш, Тыва Респуб-
ликаның хөгжүлдээинде чаа үе-

чаа эгелээнин, чаа Чазак тур-
густунганын, чаа Дарга сонгут-
канын демдеглээш, ооң берге бол-
гаш харысалгалыг ажил-чору-
дулгазынга түңнелдиг болурун
күзээ. Буряттар болгаш тыва-
ларның амыдырал-чуртталга-
зында, ажил-агыйында, шажын-
чүдүлгезинде дөмейлешкек чүүл-
дер барын айтыкаш, олар шаан-
дан бээр бот-боттарының ара-
зында харылзажып, найыралдыг
ажылдап-чурттал чораанын чу-
гаалаан.

(Уланчызы 2-ги арында).

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.В.Кара-оолдун ТР-ниң Чазак Даргазының эрге-дужаалынче киргенинге турскааткан 2007 чылдың май 18-те байырлыг хуралга ЧУГААЗЫ

(Эгези 1-ги арында).

Чазак Даргазының эрге-дужаалынче чаа-ла кирген болгаш шуут-ла куруг черде келбээнимни билеп, чеченчидип чугаалаарга, хөй-ле эки херектерге тудуг шөлүнүн фундаментизи салдынганын билеп турар мен. Ол-ла үеде республикада экономиканың, сайгарлыкчы чоруктуң, социал адырның шапкын хөгжүлдезинге чогуур байдалдар тургустунмаан деп санап турар мен.

Бистиң мурнувуста турар сорулгалар Президент Владимир Владимирович Путинниң чыл санында Федералдыг Хуралга элчеглиг айтылганында тодараткан сорулгалар-биле дүгжүп турар. Оон өскээр болбас-даа ужурулг. Чүге дээрге, Тыва – өөрүшкүндө, мунгаралды-даа кезээде кады үлежиривис Россияның тудуш болгаш чарылбас кезин болгай.

Россия Президентизинин айтык чугаалааны ышкаш, чурттуң болгаш оон регионнарының езулуг катап тургузушкунунун берге оруунун эгезинде турар бис. Амгы үениң тоң чугула негелделери – чурттуң энергия-биле хандырылганын чогуур денелди чедип алыры, транспорттуң бүгү хевирлерин сайзырадыры, экономикага эң чаа технологияларны ажыл-лаары, бойдус курлавырларын чөптүг ажыл-лаары.

Угунда бис моон ыңай республиканың экономиказын чаа технологияларга болгаш удуртулганың чаа аргаларына үндөзилээн улуг хемчээлдиг чаарылганы чорудар ужурулг бис. Арга-арыг байлактарын ажыл-лаарына чурумну тудуп, оон ажылгалың дээштиң чедип алып. Көдээниң чонунга моон-даа ыңай деткимчени көргүзөр. Ол деткимче тодаргай түңнелди бээр болгаш агроулеттүр комплекзин экономиканың орулгалыг кезээне шилчидеринге салдарны чедирер ужурулг.

Онза кичээнгеи республиканың тудуг, орук ажыл-агыйы, транспорт хөгжүлдезинче угландырар. Бо болгаш өске-даа сорулгаларны шитпирлээрде республиканың төвүндө-даа, чер-черлеринде-даа удуртулга-башкарылга системазын сайзыраңгайжыдары кончуг чугула. Ынчангаш-ла удуртулга органнарының структуразын эде көргөн, кадрлардан негелде улгадыр, төнчү түңнел дээш харысалга бедир.

Ол ышкаш бис республиканың дээди хоойлужудулга органын чаартыр механизмин бодамчалыг кылып, оон эмин эрттир улуг болбазын база дээштиг болурун чедип алырывыс чугула.

Республиканың тускай сорулгалыг программаларын эде

көрүп, таарыштырар апаар бис. Бөгүн бисте узун хуусаалыг, хөй чарыгдалдыг, дээштиң куду программалар эндерик. Ынчангаш кыска хуусаалыг, экономиканың боттук секторунда байдалды дүрген экижидиптер, республика бюджетинин орулгалыг кезээне долдуруп шыдаптар программалар негеттинип турар.

Республиканың саң-хөө политиказы хөйге көскү, бүгүдени саң-хөөнүң чаа үнер дөстөрүн база курлавырларын тыварынче төнчү түңнел дээш ажылдаарынче сорук кириер ужурулг. Бюджет политиказы оон-даа ыңай көскү, чөптүг, чаа-чаа саң-хөө дөстөрүн база курлавырларын тыварынга идиг бээринче угланган болур ужурулг. Оон-биле чергелештир ол бюджет акша-хөрөңгизин шын ажылгаар айтырылгарга шыңгыы болуру чугула.

Бис каа-даа – экономикага, эрге-чагыргага чогуур корум-чурумну хандырыр ужурулг бис. Федералдыг болгаш регионалдыг хоойлулар хажык чок күсеттинер ужурулг.

Бо-ла бүгү чаартылгаларның бо чоокку чылдарда кол сорулгазын – ядыы-түреңги чорукту ажып эртеринде, кижилерин амыдыралының шынарын экижидеринде, оларның кадыкшылын, айыыл чок чоруун хандыраарында,

келир салгалды өөредип-кижиздеринде, республиканың чонунун культура болгаш сагыш-сеткил байлаан хөгжүдеринде деп көрүп турар мен.

Эргим өңүктөр! Республиканың дээди эрге-дужаалдыг кижизи, чаа Чазааның Даргазы болганымда, кижилер менден чаагай чаартылгаларны манап турар. Ол идегелдерни шыңгыдар дээш бүгү чүвени кылыр бис. Аңаа таарымчалыг бүгү байдалдар бисте бар. Эки-даа чүвени анаа манап олурамы – эмин эрттир эвээш. Маңаа кижилерниң идепкей болгаш эгелеки чоруу херек. Экономиканы болгаш социал адырны, республиканың саң-хөө болгаш инвестициялыг байдалын сайзырадыр талазы-биле эки идеялар шупту ажылгалтынар. Бистиң бо ажыл-агыйга кижизи бүрүзү ажыктыг болуп болур. А кол негелдерни мындыг мергежилди, харысалгалы, ажылдаар чүткүлдүү болгаш күзелди.

Түңнелинде бис шупту күжүвүс каттыштыргаш, боттарывыстың эң дидим бодалдарывысты боттандырып, эң берге айтырылгаларывысты шитпирлеп, эң чаагай күзелдеривисти чедип ап шыдаптарывыска бүзүрелимни илередирин чөпшээрер көрүңер.

Ынчангаш, эргим чонум, боттарывыска чедишикинниг кады ажылдажылганы күзеп каалыңар. Республиканың болгаш Россияның чаагай чоруу дээш онза чугула, чогадыкчы, дээштиг ажылды бистиң шуптувуска күзедим.

чүве хоочуннарывыска, Шериг-оол Дизижилович Ооржакка өөрүп четтиргенимни илередип тур мен.

Тыва чонунун идегелин бүзүредир дээш бүгү күжүмнү үндүрүп ажылдаарымны азап тур мен. Бистиң мурнувуста шитпирлээр ужурулг кандыг айтырылгалар манап турарын билер бис. ТР-ниң Чазааның чаа командазының, республиканың парламентаризинин, республиканың бүгү эрге-чагырга органнарының мурнундан хөй национал тыва чонга чаңгыс эптиг команда республиканың социал экономиказын хөгжүдөр, чонунун амыдыралын экижидер дээш бүгүле чүүлдерни кылыр дээрзин бүзүредип тур мен деп, Шолбан Валерьевич кыска чугаазының түңнелинде айыткан.

Байырлал езулалы доозулган соонда ТР-ниң Чазааның бажы-

НАЙЫРАЛДЫ БЫЖЫГЛААР, КАДЫ АЖЫЛДАЖЫЛГАНЫ КАЛБАРТЫР

ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш.В. Кара-оол биле Хакас Республиканың Чазааның Даргазы А.И. Лебедь Дугуржулгага ат салып турары.

(Эгези 1-ги арында).

Оон чижээнге Бурят Республиканың дээди болгаш ортумак өөредилге черлерин, ылангыя культура ажылдакчылары, көдээ ажыл-агыйның специалистери доосканын ол кириген. Бо найырга киржип келгеш, Бурятия биле Тываның аразында кады ажылдажылга дугайында дугуржулгага атты салган, ында айыткан хемчеглерниң күүселдеси ийи республиканың социал экономиказын хөгжүдеринге биче эвес салдарны чедирер, ыңдыг болганда, ону боттандыраар дээш кызымак ажылдаар, кады ажылдажылганы улам калбартырын чугула деп санаан.

Тыва Республиканың бүгү эрге-чагырга органнарының бир эпсеткилдиг, демниг кады ажылдажылганының кол сорулгазы – республиканы дорамчылалдың дотациядан кыска хуусаада үндүрер дээштиг хемчеглерин алыры болур деп, РФ-тиң Федерация Чөвүлелиниң кежигүнү Л.Б. Нарусова айтыткан. Ону боттандыраарда ТР-ниң чаа Чазаа, оон Даргазы Ш.В. Кара-оол эң-не дээштиг хемчеглерни алырын, мону чедип алырының бүгү аргалары, курлавырлары республикада барын чугаалааш, бо чугула херекти шитпирлээр дээш шудургу ажылдаарын Чазакка күзээн.

РФ-тиң Федералдыг Хуралының Федерация Чөвүлелиниң Даргазы С.М. Мироновтуң Ш.В.

Кара-оолга байыр чедирген бижин РФ-тиң Федерация Чөвүлелиниң кежигүнү С.В. Пугачев номчааш, тывыскан. Үе-шак кончуг дүрген эртип турар, кылыр ужурулг ажылдар, шитпирлээр айтырылгалар канчаар-даа аажок хөй, республиканы чечектелдирип сайзырадырының дөжээ (фундаментизи) салдынган, Тыва Республиканың чаа Чазаа, чаа кадрлары оларны амыдыралга боттандыраар дээш эң-не кызымак ажылдаарын ол чугаалааш, ылангыя бөдүүн кижилерниң амыдыралының хүн бүрү сагыш салыры кол айтырыг болуп турарын айтыткан.

Моолдун Чазааның Ш.В. Кара-оолга байыр чедирген бижин Кызыл хоорайда Моолдун Чингине консулу Чойжинжавын Сумаахуу номчааш, Чазак Даргазын тывыскан. Ук байыр чедирген бижикте Моол биле Россияның улустарының аразында акы-дуңмалышкы найырал, садыг-экономиктиг, эртем-техниктиг, культурулг харылзаалар чыл келген тудум-на быжыгып, калбарып турарын айтыткан, ТР-ниң Чазааның чаа Даргазы ону улам ханыладыр дээрзинге быжыг бүзүрелин ында илереткен.

Моолдун Убса-Нур аймааның губернатору Лхагва Тогоо аймактың чурттакчы чонунун мурнундан, бодунун өмүнээзинден Ш.В. Кара-оолга байыры чедиргеш, аңаа республиканың хөгжүлдээди дээш чедишикинниг ажылдаарын,

ийи чурттуң аразында найыралды быжыглаарын, кады ажылдажылганы калбартырын күзээн. Убса-Нур аймак биле Тыва Республиканың аразында кады ажылдажылга сөөлгү чылдарда экижээнин ол демделгээш, бо удаада аймак биле Тываның аразында көдээ ажыл-агый талазы-биле кады ажылдажылга дугайында дугуржулгага ат салдынганын, ол көдээ ажыл-агыйны хөгжүдеринге деткимче болурун чугаалаан.

Тыва Республиканың Камбыламазы Джамбел Лодой, Кызылду болгаш Абаканың Эпиково Ионофан болгаш өскелер-даа байырлыг езулалга чүве чугаалааш, Ш.В.Кара-оолга изиг байыры чедиргеш, оон республика-

Россияның Маадыры С.К. Шойгу уруглар-биле менди солчуп тур.

ның хөй национал чонунун чаагай чоруу дээш харысалгалыг ажылынга чедишикиннерни күзээн.

Байырлал езулалының түңнелинде Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.В.Кара-оол сөс алгаш, байыр чедирип чүве чугаалааннарга, телеграммалар чоруткан эш-өөрүнге унелиг сумелери, күзээшкиннери дээш, РФ-тиң удуртулганының, «Чаңгыс демниг Россия» политиктиг партияның удурткучуларының чедирген байыры дээш сеткилин ханызындан өөрүп четтиргенин чугаалаан.

—Бөгүн мен улуг эрге-дужаалче ажылдап кирип, эш-өөрүм-биле кады ону кончуг улуг харысалга деп медедер билеп тур бис. Ажыл-агыйывыска чедишикиннерни чедип алыр дээр болза, тыва чонну олче хаара тудар, шуптувус чаңгыс аай ажыл-агыйны, сүлдествисти, хөй-ады-высты бедик тудар ужурулг бис. Тыва чуртувусту бо хире хөгжүдүп келген эш-өөрүвүске, кол-ла

ның Россияның Онза байдалдар яамызы биле Тыва Республиканың Чазааның аразында бойдустан болгаш техногенниг характерлиг онза байдалдардан чурттакчы чонну база девискээрлер адырының бүрүн эргелерин дамчыдып бээриниң дугайында дугуржулга болгаш Тыва Республиканың чурттакчы чонунун айыыл чок чоруун бедире талазы-биле хемчеглерни боттандыраар протоколга атты салган. Аңаа РФ-тиң Онза байдалдар яамызының сайыды С.К. Шойгу биле Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.В. Кара-оол атты салган.

Ат салышкынынга РФ-тиң Федерация Чөвүлелиниң кежигүннери Л.Б. Нарусова, С.В. Пугачев, М.Г. Магомедов, Красноярск крайның губернатору А.Г. Хлопонин, Хакас Республиканың Даргазы А.И. Лебедь, Тыва Республиканың Чазак кежигүннери олурушкан.

Таан-оол ХЕРТЕК.
Василий Балчык-оолдун тырттырган чируктары.

165 комплект спутник антенналары

«Өөредилге» мурнады хөгжүдер национал телевидендиң шугуму-биле Москва хоорайда «РТКомм.РУ» акционерлиг ниитилел бо чылын республиканың 165 өөредилге албан черлерин федералдыг бюджеттин акша-хөрөңгилери-биле 2007 чылдың 2-3-кү кварталдарында сигнал хүлээп алгаш, дамчыдар станцияларга кожар сорулгаларга бо хүннерге чедир федералдыг акша-хөрөңгиле саттынган 165 комплект спутник антенналары республикада чедип келген. Оларның дузазы-биле хамык школалар Интернет четкизинге коштунар болгаш өске регионнарда эки ажылгалтынып турар чаа өөредилге программаларын ажылгаар аргалыг апаар.

Эрткен чылын республиканың өөредилге албан черлеринин 750 башкызы Intel «Келир үеде өөредилге» деп программаны Тыва Республиканың күрүне лицейинин баазыныга шингээди алган.

Тывадан чаңгыс мөгө хүрежир

Бо хонуктарда Кемерово хоорайга хостуг хүрешке Сибирь федералдыг округтуг улуг улус аразында чемпионды болуп эрткен. Аңаа бистиң республикадан дөрт мөгө киришкен. Оларның аразында Ай-оол Ондар бодунун килинге ийги черни элээш, Россияның чемпиондынга киржир эргени чаалап алган.

Элээди оолдар аразында Россияның бирги чери дээш дыннаары багай инвалид оолдар аразында хостуг хүреш маргылдаазында Тывадан дөрт оол киришкен. 55 кг-ге Алим Ооржак ийги черни, а 50 кг-ге Мерген Суурлай биле Аржаан Ооржак үшкү черлерни үлешкеннер.

Оолдарны бо маргылдаага делегей чергелиг спорт мастери Артыш Доржу белеткээн.

Бистиң корр.

Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Федерация Чөвүлелиниң кежигүнүн — Тыва Республиканың Улуг Хуралындан төлээзин соңгуур дугайында

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының болгаш Хоойлужудулга палатазының ДОКТААЛЫ

«Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Федерация Чөвүлелин тургузарының чурумунун дугайында» 2000 чылдың август 5-те Конституция хоойлузуунун 5 чүүлүнге, Тыва Республиканың Улуг Хуралының кады хуралының Регламентизинин 11 чүүлүнге үндөзилээш база Тыва Республиканың Улуг Хуралының чажыт бадылаашкынының түңнели-биле доктаадыры болза:

Людмила Борисовна Нарусованы Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Федерация Чөвүлелиниң кежигүнүнге – Тыва Республиканың Улуг Хуралының төлээзинге ийи чыл хуусаалыг соңгуур.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының Даргазы Х. МОНГУШ.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының Даргазы В. ОЮН.

Депутаттың ажил-херээ

ПАРЛАМЕНТИЛЕР харылзаалары

Бо чылдың май 16-20 хүннеринде Моолдун найысылалы Улан-Батор хоорайга Россияның Федералдыг хуралының Күрүне Думазының депутаттары Моолдун күрүнениң Улуг Хуралының депутаттары-биле Россия—Моол парламенти аразының харылзаалар талазы-биле ээлчеглиг хуралы болуп эрткен. Ол хуралга Россияның Күрүне Думазының депутаттары С.А. Воробчуков, Ю.А. Борзыкин, С.И. Дубровин, В.И. Смоленский, В.И. Войнико болгаш бистиң чаңгыс черчурттувус Ч.Ч-Д. Ондар, Тываның Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының депутады А.К. Ойдунаа олар киришкен.

Ук хуралга Моол-биле кызыгаарлажып турар Россияның девискээрлериниң аразында биче болгаш ортумак бизнес айтырыгларының сайзырап турарының дугайын сайгарып тугаалашкан. Бо айтырыг талазы-биле моон мурнунда Улан-Удэ хоорайга болган хуралдың чедир көрдүмээн айтырыгларына эглип келбишаан, моон-даа ыңай кады ажилдажылганың айтырыгларына деткимче кылдыр хоойлу-дүрүмнү амыдыралчыды кылдыр тургузарын өөренип көргөн.

Бистиң депутадывыс Чылгычы Ондар Тываның Чазааның Даргазы Ш.В. Кара-оолдун дилээ-биле Моолдун Чазааның төлээлери-биле, парламенти-биле Улан-Батор хоорайга Тываның Чазааның төлээ черин амыдыралының айтырыгларын чугаалашкан. База ол ышкаш Улан-Баторда турар Иркутск, Чита областарның, Бурят

Республиканың төлээ черлериниң сорулгалары-биле таныжып, төлээ черин тургузарының механизмнерин өөренип көргөн. Оон аңгыда Тывадан Моолда өөренип турар студентилерниң кол айтырыы болур өөредилге телевири болгаш Россияның Чазаандан өөредилгени төлээриниң айтырыгларын болгаш бюджет квотазын алырының айтырыгларын сайгарып тугаалашкан.

Ол-ла хуралга ийи таланың төлээлери кызыгаар болгаш каайлы албаннарына хамаарышкан чамдык айтырыгларны база өөренип көргөн. Моолга орус дылды өөренириниң айтырыгларын хуралдың киржикчилери база көдүргөн.

Ийи чурттуң парламент харылзааларының дараазындагы ужуражылга хуралы Москвага, Тывага эртер.

Бистиң корр.

Бистиң республикавыстың аңгы-аңгы кожууннарынче колдуунда-ла хуу кижилерниң автотранспорттары хөйү-биле чоруп турарын чон билер. Ол дээрге Кызыл—Барыын-Хемчик, Кызыл—Өвүр, Кызыл—Чадаана—Хандагайты дээш-ле, баар. Бүгү Тываның аңгы-аңгы булуңнарынче чүглэ “Газель”-дер эвес, хуу кижилерниң чик машиналары база шуужуп турар. Акшалыг-ла болза, кандызынга олурарың бодуң билер сен.

А пассажирлерни аргыштырганы дээш өртек-үнезин автомашинаның, «Газельдерниң» чолаачылары боттары доктаадырлар. Чүге дизе, ол кижилер биле пассажирлер аргыштырганың талазы-биле тус черниң бот-башкарылга органнарының аразында чарган кандыг-даа керээ, дугуржулга чок болуп турар. Бо чүүл аргыжып турар кижилерге кончуг таарымча чок байдалды тургузуп турар.

Бирээде, бир эвес пассажирлер аргыштырып чораан транспорт орукка айыыл-халапка таваржыр болза, когараан пассажирге шүүделдер төлээр акшакөпеек база чолаачы-биле тус черниң хоойлу езугаар чарган дугуржулгазы чок болганындан ол төлеттинмейн турар, харысалга база хүлээвейн баар. Ону эгидип аарының кандыг-даа магадылалы чок.

Ийде, өртек дугайында чогуур органнар-биле чарган керээ чогуу амыдырал алгаш, хуу чик машиналарның болгаш “Газельдерниң” чолаачылары өртекте удаа-дараа өстүрүп турарлар. Ылаңгыя Чаа чыл, май—1, 9, март-8, Шагаа байырлалдарында “Газель” өртээ Ак-Довурак, Кызыл-Макалыкка чедир 500 рубль, а чик машиналар оон 2 катап улуг өртекке салып алыр. Бо улуг шап-тараазына ырак хоорайларда өөренип турар студент ажы-төл, далаш чоруктуг аарыг-аржык кижилер таваржып турар болгай.

Моон уржундан чединмес амыдыралдыг өөренип турар студентилер узун дыштаныр хүннерде аал-оранынга чедип шыдавайн баарлар. А акша-көпеектиг кижилер харын улуг өртек-биле-даа чанып кээрлер. Дедир чоруурда база-ла кичээлдерден озалдавас дээш, эвээш-биче акшазын чолаачы акыларына “өргүкеш” чоруптар. Бо чорукту черле дарый соксадыр үези келбээн бе?

Хоойлу езугаар чардынган керээ чогуундан хуу сайгарлыкчылар тус черниң саң-хөө бюджетинче кандыг-даа орулга кирибейн турарлар. Чоокта чаа Кызыл хоорайның

черниң Төлээлекчилер хуралының сессиязынга кожуун иштинге пассажирлер аргыштырылганының дугайында доктаалды депутаттар хүлээп алган.

Ынчангаш күрүне автобустарының маршрутунга немелде кылдыр кожуунуң чагырга чери-биле тускай керээни 14 хуу сайгарлыкчы чаргаш, ийи бригадага үстүп алгаш, чонну үзүктелиштин чок аргыштырып эгелзэн. Ол керээде суурлар-биле аргыжылга

● Аргыжылга-чугула айтырыг

ДОКТААЛДЫ ХҮЛЭЭП АЛГАН

автовокзал чанынга чырык хүндүс пассажирлер хунаашкаш, маргышкан түннелинде хуу микро-автобустун чолаачызы 2 ажы-төлдүг оолду такси чолаачылары боолуп каан болгай.

Хөй акша дээш чүткүл кандыг халапка чедирип турарын боттарывыс көрүп тур бис. Кым-бир кижиге мындыг таварылга болбазының магадылалы чок. Бо талазы-биле чоннуң аргыжылганының айтырыы Кызыл кожуунда мынчаар шиттирилген:

кожуундан ырак девискээрлерде барык 9 суму бар. Оларның аразында Сукпак сумузу хоорайдан элзэн чоок. Тус черниң чурттакчы чонун хөй, оларның хөй кезин Кызыл хоорайда ажилдап, өөренип турарындан, күрүне автобустары аргыштырып четтикпейн турар. Чүгле Сукпак сумузу эвес, өске суурлар: Элегес-Аксы, Эзрбек сумуларның аразында аргыжылга талазы-биле нарын айтырыгы кожуун деңгелинде шиттирилээр-биле үстүнде сумуларның баштыңнары — Наталья Фасхутдинова, Марый-оол Дондуп олар Кызыл кожуунуң чагырга даргазы Сергей Конзан-оолович Ондарга дилег бижикти киргеннер.

Федералдыг 131 дугаарлыг Хоойлуңун 14-кү чүүлүнүң 6-гы пунктузунга үндөзүлээш, боттарының эргезин кожуун деңгелинде шилчидип, үстүнде Хоойлуңун 15-ки чүүлүнүң 5-ки пунктузунга үндөзүлөп, кожуун Уставында айтыканы-биле Кызыл кожуунуң тус

ның доктаамал өртээ база орукка озал-ондакты болдурбазының магадылалы, үе-шаанда графикти сагырыын айтып каан. Автобустарның ээлери чолаачыларны ажилдадып, чонга ажилчын олутту база тургузуп турар. Ооң-биле чергелештир хуу сайгарлыкчылар үндүрүг органынга демдеглеткеш, кожуун бюджетинче эвээш-биче-даа бол, акшаны кирип, чединмес амыдыралдыг өг-бүделерге, качыгдалга таварышкан кижилерге халас ачы-дузаны ол-ла автобустар чедирип турар.

Аргыжылга талазы-биле мурнунда шиттирилтинмейн турган нарын айтырыгларны Кызыл кожуун чагырганының даргазы С.К. Ондар, ооң бирги оралакчызы А.О. Үндөзүн олар амгы үеде үзе шиттирилээр. Негелдени шын тургусканы-биле бо айтырыг чогуумчалыг шиттирилтинип, автобустар үзүктел чок халып турар. Сукпак, Элегес-Аксы, Эзрбек суурларның чону аргыжылганың экижээнинге өөрүп, кожуунуң удуртулгазынга четтиргенин илердеп турарлар.

Чоокку үеде Баян-Кол, Терлиг-Хая, Черби, Кара-Хаак аразына чоннуң дилээ-биле доктаамал аргыжылганы тургузарын планнап турар. Хуу сайгарлыкчылар келир үеде шупту демнежил, акционер ниитилел тургузуп алгаш, суурларже болгаш Саян артынче чүк сөөртүп, пассажирлер аргыштырылганын база планнап турарлар.

Дарья САРЫГЛАР.

Республиканың Хереглекчилер ниитилелдериниң аразында рынок экономиказының үезинде бүдүрүлгениң ажил-ижин чаа экономика реформага дүүштүр тургузуп, чурттакчы чоннуң негелдезинге дүүштүр ажилдап, чижилгени ажып эртип бар чоруур хереглекчилер ниитилелдери бар. Оларның

Чоокта чаа Каа-Хем кожпозунуң баштаар чериниң даргазы Н.Ф. Чернышевага дужуп, ажил-ижин сонуургал, рынок экономиказының берге чылдарын канчаар ажып келгенин сонуургал, ону кысказы-биле чугаалап бээрин диледим:

— Кажан бүгү чурт рынок экономиказынче буу-хаа шилчип киргенде, кооперация адырынга база кончуг нарын байдал тургустунуп турду. Ажы-биле чугаалаарга, садыг-наймаа кылбас кижичок апарган чуве-ле болгай. Бо байдалда мен бир дугаарында, кооперацияның өнчүзүн камгалап арттыраарынче кол кичээнгейни салып турдум. Ам бо хүнде Сарыг-Сеп болгаш чурттакчылыг өске-даа суурларда кооперацияның кол хөреңгизи камгалап артынган болгаш садыгларывыс ажилдап турар.

Чижилгелиг рынок экономиказын ажып эртери кооперация ажилдакчыларына база белең эвес болган. Эрткен оруууста чедишкенин-даа, чидиргилер-даа турган деп бөгүн чугаалап болур. Кол-ла кичээнгейни чурттуң экономиказы көдүрүп ооры-биле, көдээ чурттакчыларның амыдыралын экижидер сорулганы салып турар бис.

Садыгның ажил-чорудулганының кол көргүзүүнге — бараан саарылгазы хамааржыр. Рыноктуң негелдезинге дүүштүр дүргөн сайгарлыгы садыгчылардан болгаш специалистен кончуг хамааржыр. Ол талазы-биле бис-

чижээнге Каа-Хем кожпозун (баштаар чериниң даргазы Наталья Федоровна Чернышева) хамаарыштырып болур. Экономиктиг кризистин берге чылдарында чамдык кожууннарынче хереглекчилер ниитилелдери буураашкына таваржып, ажил-ижин сандарадып, ооң бар турган өнчү-хөреңгизин удуртукчулары аразында үлежип апарган черлер кайы көвей.

тиң ажилдакчыларывыс багай эвес түнелди чедип алган. 2006 чылда садыг ажил-чорудулганының ниити хемчээли 26 млн. рубль болган, 2005 чыл-биле деңгээрге,

рын болгаш өске-даа ачы-дузаны чедирип турар апарган.

Ажыл-чорудулганыстың кол угландырышы — хлеб быжылары хамааржып турар, ниитизи-

ЧОННУҢ НЕГЕЛДЕЗИН ХАНДЫРАП ДЭЭШ..

108 хуу өзүлделиг. Чурттакчы чонга барааны сайгарарын 19,9 млн. рубльге чедирген, өзүлде 105 хуу. Бараанның курлавыры 12 хууга өскөн азы 2,716 млн. рубль болуп турар. Барааннарның ассортиментизиниң калбарыны-биле, хереглекчиңиң бараанын шилчип алыр эргези тургустунуп келген деп дидими-биле чугаалап болур мен. Чижээлээрге, 2006 чылда аш-чем барааннарын — 15 млн. рубльге, үлетпүр барааннарын — 7 млн. рубльге саткан бис. Чурттакчы чоннуң амыдыралының экижип ооры-биле, үлетпүр барааннарына херегел чылдыңна өзүп оор апарган. Олче кичээнгейни угландырып турар бис.

Садыглаашкында болгаш хөй-ниитиниң кеменилге черлериниң ассортиментизин калбартаңындан таарымчалыг байдал тургустунуп, садыгларның ажилдаар чурумун чурттакчы чонга таарымчалыг кылдыр тургускан. Бо хүннерде бистиң системада 17 садыг узаткан хүн чурумунда ажилдап турар. Садыгларда түр када кеменилтер черлерни азы өскээр чугаалаарга, шай столда-

биле мында багай эвес байдал тургустунган. Бирги болгаш ийги сорттуң далганындан хлеб быжылары 2005 чылга деңгээрге, 104 хууга улгаттырган азы 401 тонна хлебти быжырып үндүрүп тургаш, 403 тоннаны бүдүргөн бис. Ажылдың бо адырында бергедээшкенин чок деп болбас. Үш мини пекарнядан аңгыда, арткан пекарняларның дериг-херекселдери эргижиреп элзэн болгаш ажыглаар аргадан үнгени-биле бүдүрүлгеге ажыктыг болбайн турар болгаш долу күжү-биле ажилдавайн турарындан, чурттакчы чоннуң негелдезин долузу-биле хандырып шыдавайн турар.

Улуг кичээнгейни хөй-ниитиниң кеменилге черлериниң ажилын хөгжүдеринче угландырып турар бис. Аш-чемниң шынарын экижидип база ассортиментизин көвүдөдип, делгелгелерни организастап тургаш хереглекчилерни хаара тудар аргазын херегледип турар бис. Ооң-биле чергелештир чик өртектиг чиг этти дилеп тып тургаш, 2006 чылда хөй-ниитиниң кеменилге черлериниң саарылганын 5,455 муң рубльге чедирген азы планын 108

хууга күүсеткен. Эрткен чылын 1,460 муң рубль түңге 16,9 тонна чартык фабрикаларны, кондитер кылыгларын 38 тоннаны 2,251 муң рубльге бүдүрүп үндүргөн. Бистиң бүдүрүп үндүрүп турар продукциясы шупту сертификаттыг. Кондитер болгаш кулинария продукциязын чурттакчы чон улуг негелдели-биле садып ал турар. Ол бистиң кондитерлеривистиң, поварларывыстың болгаш пекарларывыстың бүдүрүп турар продукциязынга профессионал бедик деңгелинде бадыткап турар.

Хөй-ниитиниң кеменилге черлериниң хөгжүлдезинге чаа чүүлдер немежил турары бисти өөртүп турар. Столовааны, барны куда-лар, юбилейлер, янзы-бүрү байырлалдар эрттиреринге чурттакчы чонга берип турар бис. Ол ачы-дузадан бараан саарылганын немелде кылдыр эрткен чылын 391 муң рубль кирген. Школалар болгаш Каа-Хем кожуунуң ИХК-зы-биле керээ чаргаш, хоругдаттырганнарны аш-чем-биле хандырып база школаларга пирожкилерни быжырып берип турар.

Көдээ черде чурттап турар кижилерниң орулгазының база бир дөзү болур белеткел ажилдарын чорударын кожо боттандырып чорудуп турар. Эрткен чылын белеткел ажилдарының бараан саарылганын 1,839 муң рубль болган. Этти чурттакчы чондан 14 тоннаны 1,028 муң рубльге садып алгаш, болбаазыраткан. Сүт болгаш сүттен кылган продукцияны 6,5 тоннаны 2,187 муң рубльге садып алган. Ногааны 6 тоннаны 105 муң рубльге, дагаа чуургазын 154 муңну 320 муң рубльге садып алган бис.

2007 чылдың февраль 1-ден эгелзеш, хуучуларның болгаш хуучулар фондузунуң бүрүткели

Каа-Хем кожпозунда

эглзэн. Ол ажил бистиң кожпозуда доозулган. Кожуунда 347 хуучулар 39 муң рубль хуучу фондулуг. Көдээ чурттакчылар хереглекчилер кооперациязын бодунун кол чөлөнгижи кылдыр көөр ужурулуг, а бистер бодувустун социал кол үндөзинивис — хуучуларны чидирер эргези чок. Ынчангаш бистер хуучуларның болгаш хереглекчилерниң сонуургалын көдүрер сорулга-биле янзы-бүрү чингелделери берип, оларга даянып, ачы-дуза адырын хөгжүдүп турар бис.

Наталья Федоровна бо чылдың кол сорулгазынга хамаарыштыр мынчаар чугаалаар болду. Кожуунга хереглекчилер кооперациязының хөгжүлдезиниң программазын ажилдап кылган. Ында кожоноң материал-техниктиг баазанын орулгагы ажыглаар, кооперативтиң өнчүзүн камгалаар дээш контрольду күштелдирерин хандыраар, көдээ черге социал ажилды калбартыр сорулга-биле ачы-дуза чедирериниң аңгы-аңгы хевирлеринге чурттакчы чонну кириштирер.

Болбаазырадыр адырның ажил-чорудулганын калбартыр, фермерлер болгаш хууда дузалал ажил-агыйлары-биле узун хуу-саалыг керээлерин үндөзининге белеткел ажил-чорудулганының хөгжүлдезин дүргедир. Хуучулар болгаш хереглекчилер-биле кооперациязының ажилын чаа деңгелче көдүрүп болур. Ынчангаш бистиң ажилывыстың чарылбас кезээ чурттакчы чоннуң негелдезинге дүүштүр ажилдаары болур.

Үе болгаш болушкуннар

Уруглар организацияларының ЧЫСКААЛЫ

Байырлыг чыскаал.

Чурттуң эрткен оруунче хая көрнүп көөр чүе болза, 85 чыл бурунгаар, май 19-та, Бүгү-эвилелдин пионер организациязы тургустунган. Сөөлүндө барып, сая-сая уругларны хаара туткан пионер организациязынга делегей пролетариадының баштыңы Владимир Ленинниң адын тывыскан турган. Республиканың уругларының хөй-ниити организацияларының кежигүннери бо кайгамчык тураскаалдыг хүннү база Тываның уругларының «Салгал» хөй-ниити организациязының тургустунганындан бээр 5 чылын демдеглээри-биле найысылалдың төвүнге ол хүн чыылганнары ол.

Байырлыг чыскаалга республиканың кожууннарындан келген он-он отрядтар чыскаалып тургулапканда, таптыг-ла 10 шакта, хөгжүмнүн өткүт үнү чаңгыланып үнген. Ол-ла үеде отрядтарның мурнундан байырлыг марш-биле Кызылдың №15 лицейиниң «гусарь» өөреникчилери эрткеш, В.И. Ленинниң тураскаалының баарынга чыскаалыпкан. Ооң соонда республиканың уругларның хөй-ниити организацияларының төлээзи ук организацияның даргазы И.Ю. Васильевага рапорт берген. Ирина Юрьевна ТР-ниң өөредилге болгаш эртем сайыды П.А. Морозова рапортту улаштыр хүлээдирге, сайыт уругларга Пионерлер хүнү база «Салгалдың» 5 чылдааны-биле байыр чедирген.

Мен маңаа бо темага хамаар-

Ада-чурттуң Улуг дайынынга Тиелелениң 62 чыл болган хүнүн республиканың ажилчы чоннары улуг көдүрлүүшкүн-биле, бедик денелге демдеглек эртирерин массалыг информатция чепсектери: радиого дамчыдып, телевизорга көргүзүп, солуннарга бижээнин номчаан силер. «Чүс катап дыңнаарының орнунга, чаңгыс катап көрүп алганы утундурбас» дээр-ле болгай. Кызыл хоорайга байырлалдың канчаар эрткенин чугаалавайн баар аргам чок болду.

Дайынның болгаш тылдың хоочуннарының байырлыг митингизи В.Көк-оол аттыг хөгжүмши театрынга май 8-те болду. Аңаа келир хоочуннары баш удур чалалгалар тарадырындан эгелээш, кажан театрга келгенде уткуп алгаш, кым каш дугаарлыг олутка олурарынга чедир органиастыг ажилды республиканың болгаш хоорайның хоочуннар чөвүлелиниң даргазы К.А. Маспик-оол, ооң оралакчылары

жыр бичии чүүлду бодумдан немеп каайн. ССРЭ турар шагда, коммунистерниң болгаш комсомолчуларның салгалы болур пионерлер турган. Улуг күрүнениң бузулганы-биле пионерлер организациязы база ажилын соксаткан. А херек кырында бо организация өзүп олурар салгалды патриотчу хөөнге, күш-ажылга болгаш эл-найыралга кижизидип турган. Бот-догуннаан Россия тургустунуп келирге, уругларның патриотчу кижизидилгезиниң айтырыы чоорту демей-ле тургустунуп келген. Ынчангаш чуртта уруг-

Тес-Хем кожуунунуң Берт-Даг ортумак школазының уруглар организациязының кежигүннери.

ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш.В.Кара-оол республиканың бирги удуртукчунуң хүлээлгезин албан езуу-биле күүседип эгелээн хүнүнүң даартазында, май 19-та, Кызылга база бир солун болушкун болган. Ол колдуу республиканың уругларның хөй-ниити организацияларынга хамааржыр турбуже, В.И. Ленинниң тураскаалының мурнунга эрткен солун хемчегге улуг улус база хөйү-биле чыылган.

ларның он-он янзы-бүрү хөй-ниити организацияларының катап тургустунуп эгелээни ол. Оларның сорулгалары аңгы-аңгы болза-даа, кол угланышкыны чаңгыс – төрээ чериниң патриоттарын кижизидери.

Республиканың уруглар организациялары бо хүннерге чедир «Арыг эрик», «Арыг бажың чаны» болгаш «Ногаан делегей» деп экологтуг акцияларны чорудуп турар. «Мен Россияның хамаатызы мен» деп социал төлевилелдер конкурзу, «21-ги чүс чылдың лидери» деп конкурс чыл санында доктаамал эртип турары мактанчыг. Оларның идепкейлиг киржикчилери, конкурстарның чамдык тиилекчилери РФ-тиң болгаш ТР-ниң Чазааның Даргазының грантыларының эдилекчилери. Чижээ, оларның бирээзинге Улуг-Хемниң

Хайыракан ортумак школазының өөреникчизи Виталий Тондувайны хамаарыштырар.

Уругларның хөй-ниити организацияларының талазы-биле ажил бистиң республикада база багай

эвес чоруп турар. Байырлыг чыскаал үезинде республикада уругларның хөй-ниити организациялары: «Салгал» биле «Аныяк камгалакчы», а чер-черлерде 12 уруглар организациялары ажилдап турарын билип алдым. Чижээ, республиканың уругларының «Салгал» хөй-ниити организациязы бо хүннерде 13 муң школачыларны хаара тудуп турар. Оларны өске уруглар организациязындан сарыг өңнүг галстугундан ылгап алыр.

Байырлыг чыскаал үезинде республикада уруглар организацияларының хөйүн, шынап-ла, оларның янзы-бүрү өңнүг галстуктарындан билип алдым. Уруглар чыскаалыпкан турда, чаражын канчаар. Бо солун, харын-даа утундуруп бар чыткан езулалды катап «диргизип» эгелээнин сонуургаан улус ол хүн шөлге эвээш эвес чыылган. Чижээ, Улуг-Хем кожуундан кырган-ава Зоя Чажоол уйнуу-биле бо байырлыг чыскаалга таваржыла бооп таваржы бергенин, чыскаалды көргөш, чалыы чылдарын сактып, ону улуг сонуургал-биле көргенин меңээ чугаалады.

Ленинниң тураскаалының чанында – байырлыг чыскаалдың тугу. Шөлге пионержи ырлар, шүлүктөр чаңгыланып-ла турган. Уруглар чыскаал мурнунче үнүп, пионер организациязының төөгүзүндөн, боттарының амгы ажи-

Е.Д. Паланың уругларга чагыг сөзү.

лындан кыска чүүлдерни чугаалааннар. Өзүп олурар салгалга чагыг-сөзүн, сактышкынын Тывага пионер шимчээшкениниң хоочуну Ензана Дмитриевна Пала чугаалап берген. Хоочун ол хүннүң байырлыг чыскаалының киржикчилери – республиканың пионер шимчээшкениниң удуртукчулары чораан Марина Михайловна Фирсованы, Алдын-оол Кангаевич Канзайны дээш, өскелерни-даа чылыы-биле адаан.

Байырлыг чыскаал үезинде пионер болгаш «Салгал» хөй-ниити организациязының чаа кежигүннеринге галстуктары пионер шимчээшкениниң хоочуннары, ТР-ниң Өөредилге болгаш эртем яамызының удуртукчулары, депутаттар, журналистер болгаш хоорайның үстүкү класстарының өөреникчилери баглап бергеннер. Уруглар, хоочуннар болгаш чалатканнар В.И. Ленинниң тураскаалынга боодал чечектерни салганнар.

Республиканың уругларының хөй-ниити организацияларының байырлыг чыскаалы доостурга, Кызылдың №2 ортумак школазынга уругларның социал төлевилелдер конкурзу болуп эрткен.

Юрий КӨК-ООЛ.

Авторнуң тырттырган чурктары.

ЧУГААЛАВАСТЫҢ АРГАЗЫ ЧОК

М.И.Оюн, Г.Г. Пестерева улуг ажилды кылдылар. Аңаа кым өөрүвес боор.

Байырлыг хуралга ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш.В.Кара-оолдун илеткели солун болду. Тиелелениң ажи-төлдери, оолдары, уйнуктары дайын хоочуннарының мурнунга төлеттинмес өрелиг бис дээрзин Чазак Даргазы илеткелинге демдеглээн.

Бистиң бичии Тывавыс база үлүүн катканынга чоргаарланып чоруур бис. Ол дошкун чылдарда бот-догуннаан Тыва Арат Республика – совет чоннуң үүлезинге онашкан кончуг бергелерни үлешкен. Ыраккы Тывадан фронтуже белектерлиг чүс-чүс коштар чоруп, хөй хамаатылар боттарының акша-хөреңгизин харамнамайн берип, Совет Эвилелин немес-фашистерден камгалаар дээш тыва эки турачылар фрон-

туга маадырлыгы-биле дайындажып турганы илеткеге демдеглеттинген. Ол-ла хуралга Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилеринге Тыва Республиканың күрүнө шаңналдарын байырлыг байдалга тывыскан. Байырлыг хуралдың киржикчилеринге ТР-ниң Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының даргазы Х.Д. Монгуш, Хоойлужудулга палатазының даргазы В.М. Оюн байыр чедиргеннер.

Хурал соонда байырлыг хуралдың концертин көөрүнче хоочуннары чалады. Концерттин сценарийин ТР-ниң алдарлыг артизи Орлан Монгуш кончуг-ла чедимчелиг белеткеп кылган болду. Фронтучу концертти тургузуп белеткээринге болгаш эртиреринге РФ-тиң болгаш ТР-ниң алдарлыг артизи Виталий Нанактаев, ТР-ниң уран чүүлүнүн

алдарлыг ажилдакчызы Анатолий Серен болгаш өске-даа ажилдакчыларның Тиелелге хүнүндө бедик утка-шынарлыг концертти биске көргүскени дээш өөрүп четтирдивис.

Мээң чанымга орган Капиталина Абрамовна Королева (Щенова) фронтундан келгеш бистиң Сүт-Хөл районунуң ажаалга банкызынга ажилдай бергенде ажилым аайы-биле таныжа берген мен. Ол Би-Хем кожуунга 1924 чылда төрүттүнген. 1943 чылдың март айда Тывадан 50 орус кыстар Красноярск хоорайга телефонист-телеграфистин түр курузун дооскаш, Белоруссияның үшкү фронтунуң 40-ги адыгы корпузунуң 511 дугаарлыг тускай харылзаа батальонунга дайындажып чораан болду.

Капиталина Абрамовна Ти-

лелени Берлинге уткааш, өскен төрээ Тывазынга 1945 чылдың сентябрь 3-те чанып келген. «Сөөлү үеде бистер дээш Чазаавыстың сагыш човап турары эки-дир. Бо оюн концертти көрүп оргаш, караам чажын доктаадып шыдава-тыр мен» дигеш мени ошкап, чыттап кагды.

Ооржак (ам Вера) Чүлдүмовна Байлак фронтундан келгеш, Сүт-Хөлге ажилдап турду. Кыргыс Шошкоевич Чамзырың СЭКП Эрзин райкомунга ажилдап турда таныжып алганым, эн-не төлептиг кижилерниң одуруунга чораан даргам деп санап чоруур мен. Байырлыг хуралдың соонда, оларның-биле ужуражып, чолукшуур аас-кежиктиг болдум.

Сегбе ОНДАР,
күш-ажылдың хоочуну.
Кызыл хоорай.

Эрткен чүс чылдың бежен чылдарының ортаа үезинде школачы туризм республикага сайзырап эгелээн чүве. Мен ооң эгелекчилериниң бирээзи мен. Ынчан школачы туризмни база төрөөн черин шинчилеп өөренир ажылды Тываның комсомол обкомунуң школа килдизи организастап чорудуп турган.

Турисчи аян-чоруктарның, экспедицияларның түңнелдерин (орук демдеглелдерин, альбомнарны, фото-чоруктарны, маршруттар схемаларын) ол килдиске дужаап берип турган бис. Сөөлүндө школачыларның аныяк туристер станциязы ажиттыңган. Ол Чырыдышкын яамызынга хамааржып турганын сактыр-дыр мен.

ТЫВА - туризм ораны

Аныяк туристер станциязының директорунга Л.Величко, З.И. база А.В.Журавлевтар ажылдап турган. Оон аңгыда, школа директорлап чораан В.А.Шеретков бодунуң улуг-хуузу кириген кижини. Ынчан школаларга школачы туризм шапкыны-биле хөгжүп турган. Бөлгүмнерни төөгү, география, биология башкылары колдуу удуртур боор чүве. Ол үеде школаларга музей тургузар ажыл чаала эгелеп, аңаа материалдарны чыып турган.

Школачы туризмни сайзырадырыңче Тыва Автономнуг областың улус өөредилгезиниң килдизиниң эргелекчизи, сөөлүндө барып, Тыва АССР-ниң чырыдышкын сайыды чораан Б.Х.Болдур-оол улуг кичээнгейни салган. Чижээ, 1950 чылдарның орта үезинде чайын Чагытай хөлдүн чоогунга, арга-эзим эдээнге улуг слет эрттиргенин сактып ор мен. Аңаа бүгү Тываның туристериниң, аныяк юннаттарының, аныяк техниктериниң, школаларның күш-ажыл бригадаларының каттышкан следун организастап эрттиргени ол.

Б.Х.Болдур-оол дарга кыска чугаазы-биле слетту ажиткаш, Коммунист партияның Тыва обкомунуң эртем болгаш өөредилге килдизиниң эргелекчизи В.К.Сотнамга сөс берген. Ол школачыларга байыр чедирип, чедишкннерни күзээн. Дараазында Б.-Ш.Ш.Долчанмаа дарга байыр чедирген чүве.

Ынчан Чагытайның эринге турган кара чаңгыс балыкчылар бажының түр када садыгы кылып каан. Слет киржикчилери оон аш-чем садып ап турган.

Турисчи маргылдаалар чеди хонук үргүлчүлээн. Слет найыралдың оода-биле доозулган. Шаннал, мактал-даа хөй болган. Ол үеде өөреникчилер арага-дарыже-даа сундукпас (пиво шуут чок турган), кем-херекке киришпес, тайбың турган болду ийин. Кызылга келиривиске, бисти тускай автобустарга олурткаш, районнарже үдөп чоруткан.

Школачылар, студентилер эдертил алгаш, Тожуже, Каа-Хемче, Кунгуртугже аян-чорук кылып чордум. Ылаңгыя Соңгу Кавказтан Кавказ сынын ажыр чорааш, Сочиге четкеним утундурбас. Ооң маршруду мындыг: Нальчик хоорай – Баксан кашпалы – Терскол – Эльбрус эдээ – Карачаев эң бедик арт – Кубань хем бажы – Сванедия (Грузияда) – Сочи хоорай.

Ол-ла чер кезип чорааш, Тыва кайгамчык, катаптаттынмас чараш оран-дыр деп түңнелге келген мен. Тывада бойдустан бүгү куржактары улуг эвес девискээрде таваржып турар. Базым базарга-ла – бойдус куржаа, а базым бүрүзүндө куржак өскерлип турар. Чижээлээрге, дагны өрү үнерге, ооң эдээнде хову куржаа, элээн

бедириге, холушак арга-арыг куржаа, ооң соонда, тайга куржаа, өрүлээринге – тундра, адак сөөлүндө, менги доштар куржаа орукка таваржып келир. Дириг амытаннар, үнүштер куржаклар айы-биле шак ынчаар өскерлип турар боор чүве.

Бистин Тыва бедик, чараш дагларлыг, аржаан суглуг, ак-көк хемнерлиг, ооң суун дозуп ижерге, кижини аарывас-даа (соңгаарда чамдык черлерде хемнерниң суун ижер хамаанчок, эштип болбас), эмзиг арыг агаарлыг, ону тынарга өкпе-чүректи чаңгыс хонукта-ла арыглап кааптар шынарлыг.

Сөөлү бежен-алдан чылдар иштинде Тываның бойдузу, байлаа дыка-ла өскерлип, үрелген. Ону чурттап эрткен амыдыралымда хайгаарап, көрүп чор мен. Чижээлээрге, эрткен чүс чылдың 30-40 чылдарында Кызыл-Мажалык суурнуң клувунга кино көөр дээш кежээ чедип келирге, бажың кыры-биле торлаалар хорулады уюп эртип турар боор чүве. Кино соонда дүне чанып ораарга, милиция дужунда хавак иштинде хараганнар аразында койгуннар агарнадыр маңнажып чоруур.

Көп-Кежигниң кара сугларының калбак кежиглеринге инектер сүрүп алгаш чорааш, олар девээлөп турда, малдарның адаанда ужуп турар маастарны инектерниң буттарының аразындан үне халаан сарыг ооргалыг кадыгылар чемнеп турганын көргөн мен. Ам ында балык чок деп болур ийин.

Аяс кежээлерде Хемчиктин эринге чеде бээрге, хүн чүгүрүнче кире бергенде, хемниң суу соолдурган чиңге-тараа дег хайнып турар апаар. Ол болза, кадыгылар чемнеп эгелээни ол-дур. 1945 чылдан эгелээш, койгун-даа, балык-даа, аң-даа ховартап эгелээ деп болур. Чадаана чурттуг мээң таныжым Прокопий Дерягин Тываның бойдузунуң дүрген үрелгенинге хомудаар кижини. Соңгаартан хөй кижилер көжүп келгеш, бойдуска кам-хайыра чогуң көргүскеннер деп хемнерин олурар кижини чүве ийин.

Үжен чылдар үезинде ооң бажыңы (амгы Чадаананың улуг көвүрүүнүң чоогунга) озалааш черге турган. Ооң чугаазы-биле алырга, эртен эрте туруп келгеш, форточканы ажиткаш, шөлге ояттап чораан тогдукту чаңгысты боолап алырга, четчир чүве дээр.

Мээң билирим болза, 60-70 чылдарда хөй эликтерни, койгуннарны, торлааларны диригге туткаш, хааржактааш, самолет-биле сонгаар ажырып турган чүве. Ону Европа талазында дайын үезинде хоозураан чурттарже өстүрери-биле чорудуп турган.

Бойдус чылдан чылче өскерлип, баксырап турда, бойдузувус чараш деп мактанмышаан бис. Ол окта шын эвес бодал-дыр.

Рынок болгаш рынок харыл-

зааларының үезинде бойдушту камгалап арттырап алыр деп бодаар болза, АКШ-та дег национал парктар тургузар апаар. Амгы үеде бойдустан тынын алыр кара чаңгыс арга ол болуп турар. А национал парк ажыдары кончуг берге, амдызында болдунмас-даа. Чүге дээрге, аңаа хөй сая акша-хөреңги негетинер, эртемденнер, эртем ажылдакчылары, хөй ажылчыннар, тускай парктың эртем-шинчилел институту херек апаар. Дүшкен ССРЭ-ге безин чүгле ийи-үш национал парк турган, амгы Россияда ону ажыдар акша-хөреңги чок.

Тывага национал парк ажыдар дугайында чугаалаан-даа херээ чок. АКШ-та бо хүннерде 18 национал парк бар. Бис төрээндө бойдузуву камгалаар хамаанчок, харын-даа үрөп турар бис. Маңаа каш чижектен кирип көрейин.

Ады-суура алгаан Тере-Хөлче бир «угаанныг» эколог дарга Америкадан ондатра дээр сарыг хээкчи күскелер эккеп салыпкан. Түңнелинде Тере-Хөлдүн суу кадар чедип, сыгып калды. Ол ондатралар хөлдүн хыыргыштарының чымчак ак дазылдарын чип калкан. Хыыргыш – чер иштинин суун үндүр сордурар насос-тур. Ынчангаш Бора-Бажың долганнар хөлдүн суу сыгыган, дүвү көзүлбөс көк эзремнерниң дүвү көстүп чыдар апарган. Оон шортаннар дээш, өске-даа балыктар көжүп чоруй барган. Ол ондатралар Шынаада, Салдамда, харын-даа Балыктыг-Хемде көвүдээн. Ону өлүргөш, ооң кежинден чаңгыс совхоз-даа, арат кижини-даа байып шыдаваан.

Чедер хөлүвүс кончуг-ла деп мактанып тур бис. Ол шын-на-дыр. Ынчалза-даа ол Чедер хөлүвүс каракка көзүлдүр-лө өлүп чыдыр. Мен аңаа 1948 чылда бир дугаар чораан мен. Хөл ам мурнуудаазындан 4 катап кызырылган чорду. Чүге дээрге база бир «угаанныг» дарга хемче кирип чыдар кара сугну бооп каапкаш, аңаа эштир хөл кылып алыр бодаан. Ол кара суг чер иштинче кире берген.

Бөгүн Чедерни камгалап алырының аргазы бар. Кара сугнуң агып чыдар черинден эгелээш, хөлче кирип шлак-бетондан буга кылып каар болза, ол хөлче катап агып кирип келир. Чедер ынчан амыраар. Чазак бүгү чонну кыйгыраш, ону кылып болур деп бодалды мен. Ол хамаанчок шаанда Калдак-Хамар артын-сынын бөдүүн арат чон чүгле кускун-хаай, хүүрек дузазы-биле казып, канчап чоннуң чоон оруун иззээн-дир.

Черле ынчаш бойдуска хумагалыг болурунга аныяк салгалды кижизидери кончуг чугула апарган. Бир-ле дугаарында аныяктарны, бүгү чонну туризмче хаара тудар херек. Туризм талазы-биле чүнү кылза экил, ону канчаар эгелээрил деп айтырыг тургустунуп келир.

Мен бодаарымга, туризмни сайзырадырда адаандан – сумулардан, кожууннардан эгелээр болза эки. Массалыг туризмниң ажылын кожуун, суму чагырга чери организастап, ону чорутпас болза, чүү-даа бүтпес, хоозун чугаа болуп, саазын кырынга артар. Бүгү тыва чоннуң кадыгы дээш, ажы-төлдү кижизидер сорулга салгаш, республика иштинге, чер-черлерге туризм ажылын чорудары чугула, ону тус чер чагыргазы организастаар ужурулг.

Кайы-даа кожуунга турисчи баазаларны ажыдып болур. Ол чүгле суму, кожуун чагыргаларындан дорт хамаарышкан турар

ужурлуг. Бөгүн хоорайларда, суурларда чурттап турар школачылар, аныяктар тайгага чорбаан, арт-сын ажып турбаан боорга, оларны дыка-ла кээргээр-дир мен. Эх! Тайга черниң арыг агаарын тынарга, магалыг-ла!

Бир турисчи баазаны Бай-Тайганың Кара-Хөл кыдыынга, Мангыгы хемниң хөлче кирген аксынга тургузуп болур дээр мен. Аңаа өгөр «хоорайжыгажын» чүге тургузуп болбас деп? Мунар чаш айттарны эзер-чонаа-биле кады белеткеп алгай. Келген туристерни айттарга олурткаш азы ушкаргаш, дүшкө чедир (кежээге чедир) аян-чорук кылып чорааш, дедир баазага чедип келир. Туристерге балык тударын база чөпшээрээр. Бир кадыргының, мыйыттың (шокарның) өртээн доктаадып каар. Бүгү чарыгдалдарны баш бурунгаар санааш, путевка өртээнче кирир, ол-ла. Ындыг турисчи баазаларны Тываның шупту кожууннарынга ажыдып болур.

Баазалар чоогунда чурттап чоруур кадарчылар малының эдин, сүдүн, өрөмезин туристерге садар апаар. Кызылда, Ак-Довуракта, Шагаан-Арыгда чурттап чоруур чамдык эмчилер, башкылар, ажылчыннар өг-бүлезин, ажы-төлдери-биле сериин тайгаларга дыштанырын күзөй бээрлер. Оон шуут амдажый бергеш, амдыгы чылын база дыштаныр дээш, кышкы үеде белеткенип эгелээр. Турисчи баазаларга ажылдаары-биле чер кезип шапкылажып чоруур аныяктарны хаара тудар болза эки. Олар чүнү-даа оорлатпас-тыр ийин.

Амгы үеде бисте туризм харырылаар агентилел бар деп билер мен. Ол агентилелдин ажылдакчылары үениң негелдезинге дүүштүр чогаадыкчы, тывыңгыр ажылдаар ужурулг. Ындыг арга база туризмниң кол адыры ыйнаан. Ынчалза-даа...

Бир эвес массалыг туризмни чер-черлерге чоорту сайзыратпас болза, өске регионнардан туристер республикага келбес-тир ийин. Оон аңгыда, онза байдалдар эргелелинге, агентилелге бүрүткел кылбайн чер кезип чоруур «черлик» туристерни хоруур болза эки. Ындыглар туристер эвес, а коргунчуг төчөглекчилер боор чүве. Олар дижинге чедир чөпсегленип алган болур. Хемнерге, хөлдөргө ай-айы-биле турумчуп алгаш, балыкты, аңны кырып, ону кадырып, дузап алгаш, шоодай-шоодайы-биле чүдүрүп чоруп турганын көргөн херечи мен. Ындыг таварылгалар эрткен чүс чылдың чеден чылдарында хөй болуп турган, чажыргаш канчаар, ам-даа бар-дыр ийин.

Бистин республикага автоомбиле, аът, чадаг-терге, суг туризмниң сайзырадып болур. Тыва – чадаг туризмге дыка таарышкан. Маңаа тускай инструкторлар белеткээр апаар. Чурттар аразының автотуризмни сайзырадыр болза улам эки.

Бөгүн Тывада сугга чоруур аян-чоруктуң маршруттары болгаш категориялары ажылдап кылдыңган. Альпинизм аян-чоруктарының категориялары база бар. Оон аңгыда автомобильди, чадаг тергелиг болгаш аъттыг туристерниң маршруттарын ажылдап кылза чугула. Бо ажылга «ТР-ниң даг ирбизи» аттыг альпинист Маадыр-оол Ховалыгыны хаара тудар болза эки.

Кандыг-даа чүвени эгелээри берге, ооң иштинде туризмни. Баштайгы үеде ол карылгалыг-даа бооп болур, а чедишкннер чоорту келир. Ыштыг-бустуг, хирлиг хоорайлардан ырап, арыг агаарлыг, эм суглуг тайгаларга сеткил хандыр дыштанып чоруулунар!

Арбычыга ДАРЖАА.

Кызыл хоорай.

Республика эмнелгезинде

КИЖИНИҢ КАДЫ — ЭҢ ҮНЕЛИГ ЭРТИНЕ

Аныяк-чалыы шаавыста ажы-төлүвүстү чаяап, өстүрүп кижизидип, оларны эртем-билигге чедир алыр дээш амыр-дыш чок чораан 60 хар ажа берген күш-ажылдың хоочуннары кадыкшыл байдалывыс баксырааны-биле республиканың нерв салбырынга чартык ай эмнеттивис.

Нерв салбырының эргелекчизи Тамара Бмажыковна Ширипей, эмнеп турар эмчивис Саяна Назын-ооловна Куулар болду. Эмчи сестралары Рада Донгак, Долаана Дамба, Марина Тюлюш, Урана Ондар, Айлаана Допчут-ооловна Салчак бистин ханывыс базышкынын шак санында хынап, сыкыртып турганнар. Эргим кижилеривис Тамара Дамба, Марина Монгуш, Салбак Тюлюш аш-чемивисти, арыг-силивисти дүн-хүн дивейн хандырып турдулар. Салбырда 15 палата бар, оларның бирээзи телевизирлиг, телевизирлүг.

Чемнениринге таарымчалыг кылдыр дерип кылган арыг-силиг, делгем столовая база бар. Бо салбырга эмнедирби-биле чеде бээринге, хып дээн аныяк-чалыы, эвилең-ээлдек эмчи Саяна Назын-ооловна аарыг кижини шинчил, аарыгы тодараткаш, аарыгның төөгүзүн тургускан соонда, эмнээшкнни чорудуп-ла эгелээр. Эвилең-ээлдек, хынамчалыг, оожумтоптуг бо эмчивис Саяна Назын-ооловна палатага кирип кээрге, шупту ала-чайгаар-ла сергеп келир бис. Эмчивистин эки сестери, сагыш човаачал сеткили бисти сергедип, эмнеп турганзыг.

Республика эмнелгезинде мага-ботту шинчиер, тырттырар аңгы-аңгы аппараттар бар, аңаа шупту эмчилерниң шинчилгезин эртип, эмнедирби, эмнээшкннге бар-ла аргаларны ажыглап турарын хоочуннар магадап көрдүвүс.

Салбырның ийи дугаар палатазынга хөй чылдарда чуртувуска, чонувуска күш-ажылывыс-биле бараан болуп келген хоочуннар Даржап Хертек — Бай-Тайганың Тээлиден, Айлаана Баазаң — Кызылдан, Раиса Зыкова — Кызылдан, Любовь Селина — Ермаковск райондан, Чечек Бадарчы — Сесерлигден эмнедип чыттывыс. Чаңгыс палатага эмнедип чыткаш, ажы-төлүвүстү, амыдырал-чуртталгавысты, аарыг-аржылывысты чугаалажып, хөөрежип, чараш байырлалывыс март 8-те утундурбас кылдыр ногаа, чигирчимис аймаа-биле столувус долдур делгеп, кожа палаталарда эштеривис чалап, шайладып дыка солун, хөглүг эрттирдивис-даа. Кады эмнедип чыткан өөрүвүс аразында кандыг-даа мергежилдиг, каяа-даа ажылдап чораан хоочуннар бар.

Республика эмнелгезинин улуг эмчизи Алексей Доткан-оолович Ооржак. Нийтизи-биле эмнелге арыг-силиг, ажылдакчылары, эмчилери эвилең-ээлдек. Кижини бүрүзү бодунуң ажылчын туруштарында дээрзин эскерип болур. Аарыг чоннуң хөйүн канчаар боор, оларны эмчилер кызып эмнеп, дүн-хүн чокка буянын чедирип турарлар.

Светлана КЕНДЕН, Валентина КӨРГЕН-ООЛ, Оюмаа ЧАШ-ООЛ база хөй санныг хоочуннарының мурнундан Ч.МОНГУШ бижээ.

Сүт-Хөлдүн Алдан-Маадыр суур.

СПОРТ - СПОРТ

Шыдыраачы өг-бүлө

Сүт-Хөл кожуунун Алдан-Маадыр суурда шыдыраалаарына ынак өг-бүлелерниң саны хей-даа болза, оларның аразындан эң-не онзаланып турарларга Таисья Өлзей-ооловна биле Олег Бады-Нараевич Ооржактарның өг-бүлезин хамаарыштырып болур. Чүге дизе, бо өг-бүлениң шупту кежигүннери шыдыраа, шашки ойнаарына ынак болгаш суму, кожуун база республика чергелиг маргылдааларның тилекчилери болуп турар.

Мээң бо кыска чүүлүм маадырлары кайызы-даа Алдан-Маадыр суурга төрүттүнгөш, өскөннөр. Олег 1985 чылда шеригден халажып келгеш, аныяк кыс Таисья биле өг-бүлө туткан. 1987 чылда Ооржактарның өг-бүлезиниң улуг уруу Олесья төрүттүнгөн. Ийи чыл эрткенде, ортун оглу Эрес, а дөрт чыл болганда, Айдыс чырык черге бодараан.

Олег Бады-Нараевичтен кажан шыдыраалап өөренип алганын бир катап сонургаан мен. Ол: «Бодумдан улуг акыларымның канчаар ойнап турарын көрүп чорааш, чайгаар-ла ойнап өөрени берген мен. 3 класска үе-черге эштеримни доозазын чайлыг Удар турдум. Тоску класска өөренип тургаш, Чөөн-Хемчик кожуунун, а бистиң Сүт-Хөл кожуун ынчан ынаар кирип турган, шыдыраа маргылдаазына киришкеш, үшкү черни алдым. Ол-ла чылын Көдээ

ажыл-агыг хүнүнге тураскааткан улуг улус аразына маргылдаага киришкеш, ийги чери эзедим. Оон бээр-ле суму, кожуун болгаш республика чергелиг маргылдааларга шаңналдыг черлерни доктаамал ээлеп эгеледим» деп, чугаалады.

Олег Бады-Нараевич, шынап-ла, шыдыраага кожуун чергелиг хей санныг маргылдааларның тилекчизи. Чижээ, 2005 чылда Кара-Бай аттыг кубок дээш шыдыраа маргылдаазына кубокту, кожуунун 1998, 2005, 2006 чылдарга эрткен наадымнарына бирги черлерни, Алдан-Маадырларның 120 чылына тураскааткан республика чергелиг маргылдаага үшкү черни алган. Ооң өске-даа маргылдааларга шаңналдары шуут эндерик.

О.Б.-Н.Ооржак чүгле шыдыраачы эвес, езулуг ажилчын «алдын-холдуг» кижилерниң бирээзи. 1999-2002 чылдарда школага күш-ажыл кичээлдерин башкылавышаан, шыдыраа бөлгүмүн удуртуп турду. Ам-даа өөреникчилерни шыдырааның чажыттарына өөретпешаан. Ооң бир өөреникчизи – Күдөр Куулар шыдыраага өөреникчилер ортузунда кожуун чемпиону, башкызы-биле республика чергелиг маргылдаага база чедишкенин киришкен.

Өг-бүлениң идегелдиг чөлениги Таисья Өлзей-ооловна кончуг кежээ, холу чемзиг кижиге. Ол

школада буфет ажыдып алган амдангыг аш-чемни уругларга хүннүң-не кылып берип турар.

Бо өг-бүлениң улуг кызы Олесья школага өөренип тургаш, шыдыраага уруглар аразына кожуунун ийи дакпыр чемпиону чораан. Ол амгы үеде Москваның күрүнениң социал университетиниң Красноярск хоорайда салбырының студентизи.

Он бирги классчы ортун оглу Эрес шыдыраадан аңгыда, хол бөмбүүнге, баскетболга база сундулуг. Ол янзы-бүрү хевирлерге школаның чыынды командаларының кежигүнү, клазының чоргааралы. Хеймери болур Айдыс он харлыг тургаш, чажыттарының аразына кожуунга чемпионнаан. Эрткен чылын школа-чылар аразына эрткен кожуун маргылдаазына үшкү черни алган. Ол эки өөредилгелиг, корумчурумнуг өөреникчиге.

О.Б.-Н. биле Т.Ө.Ооржактарның коданында шээр, бода малдар болгаш хаваннар өзүп турар. Ногаа аймаан өстүреринге база ынактар. Сумувуска чыл санында күзүн эртер дүжүт болгаш чечектер мөөрейиниң чаңгыс эвес удаа тилекчилери. Бо өг-бүлө өскелерге үлегерлиг, макталга төлептиг деп санап чоруур мен. Ынчангаш бо чүүлдү бижээним ол.

Снежана МОНГУШ,
Алдан-Маадыр ортумак школының башкызы.

Эмчи депутаттың деткимчези-биле

Бүгү-делегейниң Кадыкшылга хүнүнге тураскааткан хол бөмбүүнге чаңчыл болган маргылдаа Сүт-Хөл кожуунун Суг-Аксы суурга чоокта чаа болуп эрткен. Ону Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутатады Өнөр Хүлерович Ондар чылдың-на организаастап эрттирери чаңчыл болу берген. Бо маргылдаа келир чылын 10 дугаар чыл эртер.

Республика чергелиг апарган маргылдаага бо чылын 23 эр, 19 херээжен ойнакчылар командалары киришкен. Солун болгаш чидиг демиселдин түннелинде, эр командалардан бирги черни Кара-Чыраа сумузуун, ийги черни Хөр-Тайганың, а үшкү черни Хөндергейниң командалары ээлээн.

Херээжен командалардан бирги черни Кызылдың башкы колледжизиниң, ийги черни Хайыракан сумунун, үшкү черни эмчи училищезиниң сургуулда-

рының командалары алган. Тилекчи командаларга хүндүлүг бижиктерни болгаш өртектиг белектерни тывыскан. Эң эки ойнакчылар база тус-тузунда шаңналдарны алганнар. Оон ыңай дөрт аарыкчыга тускай шаңналдарны тывысканын тывызык бодал деп хууда санаар чордум.

Маргылдаа бедик организастыг деңгелге эрткен. Аңаа маргылдааның кол судьязы М.Н. Монгуштуң, Сүт-Хөл кожуунун

спорт комитединиң даргазы О.К. Ооржактын, күш-культура башкылары Ч.Д.-К.Донгактын, А.К. Кууларның кириген үлүг-хуузу улуг деп бодаар мен.

Бистиң депутатдыгыс, эмчивис Ө.Х.Ондар чүгле хол бөмбүүн эвес, а спортту өске-даа хевирлерин кончуг деткип чоруур кижиге. Ол боду база спортчу болгаш ооң суртаалчызы. Хол бөмбүүнге келир чылын эртер 10-гу маргылдаага командаларның саны моондаа көвүдээр боор деп идегеп турар мен. Шынап-даа болза, көдээ спортту деткип чоруур кижилер ховар.

Оюмаа БАЛДАҢ-ООЛ,
хоочун фельдшер.

Чырык адынга тураскааткан

Эрзин кожуунун Мөрен ортумак школында спортчу секциялар эки ажилдыг деп болур. Мен маңаа оларның чүгле чаңгызының – «Ак-Терге» шыдыраа бөлгүмүнүң дугайында бижикседим.

Бо бөлгүмүнүң удуртукчузу школада арга-дуржулгалыг башкыларның бирээзи Галина Соян-ооловна Сотнам болур. Ол боду бичиизинден-не шыдыраага ойнаарына ынак болгаш хей санныг маргылдааларга киржип, шаңналдыг черлерни ээлеп шаг болган. Галина Соян-ооловна школаның шыдыраа бөлгүмүн 2002 чылдан бээр удуртуп турар. Бо чылдарның дургузунда бөлгүмүнүң киржикчилериниң саны чүгле көвүдөп келген.

Мөрен школының эки өөредилгелиг, корум-чурумнуг 9-ку классчызы чораан, айыыл-халапка таварышкаш, амы-тынындан элекке чарылган Даваа Ондарның чырык адынга тураскааткан өөре-

никчилер аразына шыдыраа маргылдаазы апрель айның сөөлүгү хүннеринде болуп эрткен. Аңаа ниитизи-биле өзүп олурар 52 шыдыраачы ийи бөлүккө үстүп алгаш ойнаан. Даваа Ондар аттыг кубоктуң бо чылгы эдилекчилери: оолдардан 8-ки классчы Ай-Демир Дензин, а уруглардан база-ла 8-ки классчы Алина Ондар болган.

Бо маргылдаага эки ойнааш, шаңналдыг черлерни Ай-Хаан Конмаажап, Мерген Дешки, Ай-Белек Додук, Ай-Чечек Дензин, Саглай Чалзырай, Чайзат Монгуш олар үлешкен.

Маргылдааны түннөп тура, хей санныг өзүп олурар ойнакчыларга тускай шаңналдарны бөлүктөр аайы-биле тывыскан. «Эң бичии

ойнакчы» деп шаңналга 6 харлыг Арья Сотнам төлептиг болган.

Тилекчилерге школа мурнундан хүндүлүг бижиктерни, онзагай ойнаан аныяк шыдыраачыларга Мөрен суму чагыргазының улуг бухгалтери Антонина Сенгиевна Ондар, Шолбан Шаравиевич Ондар, аныяк шыдыраачы чораан Давааның ада-иези өртектиг белектерни шаңнал кылдыр сунмушаан, маргылдааның эрттирикчилеринге, ылаңгыя шыдыраа бөлгүмүнүң удуртукчузу Галина Соян-ооловна Сотнамга өөрүп четтиргенин чугаалап, эң эки күзээшкенин илереткеннер.

Бо маргылдааның тилекчилери Эрзин школының өөреникчизи чораан, бирги разрядчы Юрий Сендиниң чырык адынга тураскааткан чаңчылчаан шыдыраа маргылдаазына киржир эргени чаалап алганнар.

Сергей ОНДАР,
Мөрен суму.

Уран-чечен фильмнер

Боттарывыс база тырттырып эгелээр бис

«Бүгү-ле уран чүүлдүң эң чугулазы – кино болур» деп совет күрүнениң үндөзилекчизи Владимир Ильич Ленин өтүр сөглээн. Дайынның-даа, тайбыңның-даа чылдарында эрес-дидим маадырлыг чоруктарны кылган совет кижилерге тураскааткан уран-чечен фильмнерни үндүргөш, көргүзүп турганы аныяк салгалды кижизидериниң күчүлүг чепсээ болган дээр болза, ында кандыг-даа хөөредиг чок.

Тыва Арат Республикага кинону 1925 чылдан эгелеп көргүзүп эгелээн. Мен бодум 1942 чылда школага өөрени бердим. Ынчан Чадаана хоорайдан шанактыг аъттар-биле орус, тыва киномеханиктер сөөртүп эккелген кинону школаның улуг клазын хостааш, аңаа көргүскенин сактыр мен. Кинонун төнгөн ленталарын солуп турар үеде тыва механик немецфашистиг эжелекчилерден Сталинград хоорайны Кызыл Шеригниң хостааны деп тайылбырны кылып берип турду.

Уран-чечен, кижизидикчи утка-шынарлыг киноларга көрүкчүлөрнүң сонургалы кончуг улуг турганындан театрларга, клубтарга олуттар чедишпес турду. Райондан ажил-херек аайы-биле Кызылга келгенинде, хоорайның театрларын студентилер, дуңмаларым, эдертип алгаш кезип, кинолаар турдум.

Биске билдингир кино-сылдыстар Михаил Ульянов, Николай Крычков, Леонид Быков, Олег Табаков, Юрий Никулин, Алексей Баталов болгаш найыралдыг Индиядан Радж Капур оларны көрүкчүлөр улуг сонургал-биле көөр чүве.

Совет литература болгаш уран чүүл дайын чылдарында чоннун сагыш-сеткилиниң иштики көдүрлүүшкүнү көдүрер сорулга-биле театрларга Александр Корнейчуктуң «Фронт», Константин Симоновтуң «Русские люди», Леонид Леонтович «Нашествие» деп киноларын доктаамал көргүзүп турган. Кинематография дайын үезинде дыка хей шылгараңгай, бышкан чогаалдарга үндөзилээн киноларны тилелгеге чедир көргүскөн. Фронтларга театрлар доктаамал аалдап барып турганын чон база билер.

СССР-ниң Улустун артизи Владимир Михайлович Зельдин 2005 чылда 90 харлаан юбилейинде дайылдажып турар шериглерге

киноларны көргүзүп турганын сактып чугаалап турду, солун чорду, мен база бичи чылдарым, ынчан көргөн киноларым, сактып ордум.

Биске билдингир база бир совет кино-сылдызы Михаил Ульянов 2007 чылдың март айда бурганнай берди. Ооң кол рольга ойнааны «Председатель» деп кинозу бар. Ында Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында эжелелге таварышкаш, хоозураан колхоз, ооң даргазы апарган фронтучу Артем Трубниковтуң дугайында төөгүп турар. Колхозчуларның фронтуче үдеп кааны чаңгыс черчурттуу Берлинге чедир дайылдашкаш, инвалид болуп чанып келгеш, ажилдап эгелээнин эки көргүскөн. Колхозчулар хуралына Артем боду чөпшээрешпейн турда-ла, колхоз даргазына соңгуп алырлар. Ол колхозту сөөлүнде мурнакчы ажил-агыг кылып каар. Рольду Михаил Ульянов тулган эки ойнап күүсеткен.

Ол шылгараңгай полководчу Георгий Жуковтуң ролюн Юрий Озеровтуң «Освобождение» деп кинозунда база чедишкенин ойнаан.

Тыва дугайында барымдаалыг-даа, уран-чечен-даа киноларны хире-хире болгаш чоңга көргүзүп турары эки-дир. Экономикавыс быжыга бээрге, республика боду тускай киностудияны ажыдып, киноларны тырттырып эгелээринге бүзүрээр мен. Ынчан боттарывыс Максим Мунзук ышкаш кино-сылдыстарлыг болур бис.

Сөөлгү үеде өлүрүүшкүн, үптээшкн көргүскен даштык кинолар телевидениеде эндерилген. Аңаа удур чүгле бедик утка-шынарлыг кинолар-биле «туржуп» болур. Оларны келир үениң аныяктары, ооң иштинде тыва кинорежиссерлар тырттыра бээринге бүзүрээр мен...

Серге ОНДАР.

Чагаалар аразындан

«Амыдырал тайгазы»

Бай-Тайганың Кара-Хөл сумузуңуң Делег-Хол деп девискээринде Бестиг-Тайга деп улуг тайга бар. Ону тус черниң чурттакчылары «амыдырал тайгазы» деп адай бергени таварылга эвес.

Күскээр сиген-ширбиил үези адакталган соонда, Делег-Холда чурттап турар Борис, Лида Сарыгларлар өг-бүлези-биле тайгаже хонаттап чоруптар, чаңчылы черле ындыг улус. Эрткен күзүн Лида Сарыглар дуңмалары-биле кады киш-кулааны 6-7 бидонну чыгаш, сатканнар. Ооң соонда, бо хемнин улусун чыып алгаш, Бестиг-Тайгаже тооруктап чоруптарлар.

Ол тайганың девискээри долгандыр пөштер-биле бүткен, кайгамчык байлак. Эрткен чылын тоорук дүжүдү кончуг эки болган. Сарыгларның өг-бүлези тоорукту аштап-арыглар тускай херекселдиг улус. Олар эрткен чылын «амыдырал тайгазындан» 50 ажыг муң рубльдиң орулгазын алган. Олардан өске Орлов, Урана Күжүгеттер, Сайлай, Айлаң Хертектер, Шолбан Күжүгет дээш, өскелер-

даа 40-50 шоодай тоорук сайын садып-саарып, өг-бүлө бюджетинге улуг орулгалыг болганнар.

Ол хамаанчок бичи оолдар безин кышкы идик-хевин будундан бажынга чедир кеттиниң алдылар. Бир кижиге 3-4 хонукта безин 4-5 муң рубльди арыг холга ажилдап ап турду. Акша черде деп чүве олдур. Бо берге үеде чамдык кижилер бир ай иштинде карак кызыл ажилдап келгеш бир айда 1-2 муң рубль ап турары чажыт эвес-ле болгай. Ооң орнунга кезек сезонун үеде кат, тооруктан чыып, хей акшаны ажилдап ап болурунун аргазы бар.

Ам бо хүннерде безин Лида Сарыглар тоорук сайын садып турар. Амыдырал дээш туруштуг, кызымак Борис, Лида Сарыгларның өг-бүлезин чижекке кирип бижидим. Бо чылын база Бестиг-Тайганың беримчези улуг-ла болзун деп йөрээп орап бис.

Валентина Хертек,
Кара-Хөл суур.

Бора-хөкпеш

Хуюкталдыр өрттенип калган хараганнарны бора-хөкпеш барык-ла ай дургузунда долгандыр дескинип, чалгыннарнын далбаңнадыр ужуп келди. Ол кезек-кезек болгашла эткилей каап орар. Ооң билдинмес үнү кижилер билер эвес, та чүңү чугаалап турар чүве. Ону кижилер билер турган болза, айтырып кай эртик. Дириг амытанның тывызыксыг дылдомаа хуулгаазын болбайн.

Кажан бөлүк хараганнар өрттенип бүдүн-бүрүн турда, бора-хөкпеш ол хараганнарнын аразынга төрүп алган чүве-дир. Ооң чуургалары каш-ла хонгаштын частырынын кыры турда, дескел чок тенекпейлер от салгаштын, хараганнарны өрттедикенер. Бойдуска хора чедирип чоруур холу-буду кижизен тенекпейлернин хайыбиле кээргенчиг бора-хөкпештин чуургалары хараганнар-биле катай-хаара өрттенип калган.

Ынчангаш хөкүкү бора-хөкпеш чуургаларын (чаш төлдерин) дилеп, кара баары саргып, карактарынын чажы төктүп, хилинчектин хилинчезен көрүп, хилеп-түрөп чорууру ол-дур. Делегейде бүгү-ле кыс хиндиктиг дириг амылыг амытанныр төрүп алган төлүңгө ишти-баарынын көгү сөгүлгүже чедир ынак дээрзин кым-даа маргыжып шыдавас. «Кускун кара-даа болза, төлүңгө ынак» деп тыва улустун үлегер чугаазында үнденинг.

Шуурган соокту-даа тоовас, чуртундаа кагбас, чудурук ышкаш бора-хөкпештин чуургалары бүдүн-бүрүн чазылгаштын доругуп өскөш, төрзэн черинин делгемнеринче чемин дилеп, чалгыннарнын херипкештин, хостуг-шөлзэн ужугуп чоруй барганнар болза, та чеже чараш, чаптанчиг бора-хөкпештер немешкей эртик.

Кээргээр сеткили чок, бойдуска хумага чок болган чок-ла бора-хөкпештернин уяларын үрегдзэн, өрттөткөн чоруур үүлгедикчилернин хайыбиле чуургаларын өрт-халавынга алыскан боску ак богаалыг бора-хөкпеш, бир шагда ынак төлүн оскунупкаш, ыы-сызызын төккөн, ий-лээр четкен ие кижиге кончуг-ла чоок, демей-дир ийин.

**Болган-на чок хуула бээр
Бойдузувус кээргээлиңер.
Хараганнар, куштар төлүн
Камнаалыңар, кээргээлиңер!**

Бораш ОНДАР.

Сүт-Хөл кожуун.

Кайыын-даа келгеш, кайнаар-даа углап бар чыткаш, эрткен-дүшкен чорумалдарнын кайгап эртер, карак салбас даа – Улуг-Хемнин Хайыраканынын дугайында дыңнаан тоолчургу чугааларымны бараалгадып көрейн.

Шаанда шагда Хайыракан баары, Бора-Оорга таварты чорук кылыры болдунмас турган чүве-дир. Аңаа канчаар-даа аажок узун чылан чурттап турган дээр. Чылан үнүп келгеш, дага уннаштыр чыдып алгаш, хүнге дегеленир үелиг турган. Ол дыштанып чыткаш, карааның уунга көзүлген-не дириг амытанны дескештирбес, ша-даа чедирбейн, беле хавырып алыр мындыг. Ол та кайы үеде чурттап чораан чылан, чоннуң чугаазындан алырга, Чээнек-Сынарны, Дарган-Хаа улуг союп бар чыткан дээр.

***

Хайыракан дааның ээзи Хам-Кадай Хайыраканын Кыйыг (ам чугай өрттедик турар чер) деп черге чаңгыс өг чурттап турган. Бир эртен сыгыр даң бажында Хам-Кадааның өөңгө бир аътты мунган, бир аътты эзертээш чедип алган аныяк оол халдып кээп-тир. Мунган адының дериткени-даа аажок. Оол келген салла, аалында кадайының ондап-остаанын, дыка берге байдалда артып калганын чугаалап, хамдан дуза дилеп, чаннып-тейлеп туруп тур.

Хам-Кадай аътаныр туржук, оолдан кадайының аарыынын дугайын дыңнап-дыңнап алгаш, оолга эртенги шайын куткаш, боду база шайлааш

олурупкан. Элзэн болганда, чугаалап-тыр: «Барып болур-ла-дыр мей. Меңээ аъттын-даа херээ чок, дедир аппар. Аалында бергедзэн кижиге дала-жывыт, соондан чеде бээр мен» деп мындыг болган. Оол аътты чүге албазы ол ирги деп айтырындан дидинмейн, аалы кайы сен дээш, аъттын сыр карамаңы-биле ыдып-ла каан. Девидзэн, угаазыраан оол өөнүң барааны көстүп кээрге, дүндүүндөн ыш үнүп турар боорга, пат-ла элдепсинип чоруп олурган. Девин чаа-ла от салыр хамаанчок, угаан-сегзэнин ышкынган эжи канчап от салып алганы ол?!

Оол өөңгө кирип келгеш, кайгап-ла каан. Хам-Кадай оолду мурнай шагдала чедип келген, хайындырган шайын эзериниң кырында кээп, саарып олурптур. Аарыг кадайынын сергелени кончуг, хүлүмзүрзэн-даа ышкаш чыдып-тыр. Салгаа чыткан эжи оңгарлып кээрге, ооң чылдагаанын хамдан айтырып оол ам ийиги удаа дидинмезен. Хайыракан дааның адаа хос деп чугаа анаа куруг черден тывылбааны чөп болгу дег. Ук дагы өттүр кылаштаар кижилер чаңгыс ол Хам-Кадай чүве-дир.

***

Шаанда Хайыракан даа ногаан өт-сиген-биле шыптынган, арга-ыяш бүргзэн даг турган дээр. Хам-Кадааның чаңгыс огу аңнап чорааш, бедикче үңгеш, туругга келгеш дүжүп чадаан. Кадай огулун канчаар-даа дүжүрер аайын тыппайн, дээрден хат-чаашкын, чат дырткан. Дагың кырынга аажок күштүг динмирээшкин дүшкениниң соонда, улуг өрт болган. Өрттүн уржуундан дагың арга-ыяжы хып

Дидцскектиң аразынче
Дидццистелип цне берген
Хайыракан, хүннеш черден
Кажарарып көстүп кээр сен.

ХАЙЫРАКАН ДАА

калган. Ол олчаан дагың бажы тас бооп, өт-сиген үнмеззэн. Арга-ыяш чүгле дагың Улуг-Хем талазында үнүп арткан.

***

Хайыраканын хүн үнер талазынга эрге-чассыг кыстыг ирей-кадай чурттап чораан. Ол ирейниң чаңгыс кызын Буура-Белинде чурттаан бай кижиниң оглу айтырып, кудалап туруп берген. Бай кижиниң чоруткан хааларынын дамчытканын езугаар, ашак уруун боду аппарып бээр деп азаан чүве-дир. Ам канчаар бай-ызыгууртан-биле чөпшээрешпестин аргазы чок, ашак айтыркан хүнүнде уруун четкеш, Буура-Бели кайы сен дээш, баскаш чорупкан.

Кадай адашкыларнын соондан каргыжын салып эгелеп-тир: «Кудай Дээрин, Чер Ием, менче ээ болуп көргөр! Каржы, харам байның туржук, турамык огулунга чаңгыс уруун бербес мен. Өршээп көргөр, меңээ болчуп дузалажынар! Бар чыдар ашак биле уругнуң оруун дозуп, дуглаңар!» Кадайның ол чалбарынын оран-делегей дыңнааш, үш хондур соксаал чок бораңнааш, хат-чаыстааш турупкан. Соонда барып аязырда, Буура биле Хайыраканын аразынга хем-далай тылты берип-тир. Сөөлүңде ол хем-далай күчүлүг Улуг-Хем апарган. Кызылдан үңгеш, Барык хемни кешкеш, бедик хавактан Хайыракан дааның уунче көөр болза, дага хоорулган улуг-биче ийи шиш тейлер бар – ол Ачазы биле Уруу-дур. Адашкылар Улуг-Хемни кежиң чадааш, моондакталгаш, ол-ла черинде туруп артып калган.

Хүлер-оол ЧАМЗЫ.

Кызыл-Арыг суур.

Чыл келген тудум-на, чоннуң ылаңгыя аныяктарнын болгаш херээженернин арагаже сундулуу көвүдөп бар чыдар.

Чер болганда мөөңнежил алган пиволаан, бот-боттарын экибак сөглөшкөн, харын-даа шуут ак хар кырында ужуп калган чыткылаар. Ындыг кижилерни көргөш, кижиниң сагыш-сеткилинге кандыг-даа айтырылгар тургустунуп келир. Ажыл-агыч чок кижилер хүннүн-не арага садып ижип турар акшаны кайыын тып турарыл? Аныяктар болгаш херээжен чон ортузунга тайылбыр ажылы чорудар хире тускай килдистер (албан черлери) чүге чогуур деңгелинге чедир ажыл чорутпайн турарыл? Безин чадаарда бо Кызыл хоорайны ап көөр болза арыг-шевер талазы-биле кожууннарда суурлардан ушчок дора. Чүгле Ленин биле Кочетов кудумчуларын аштап-арыглап турар боордан башка, хоорай бокка хөмдүнер чыгаан. Эргим даргалар, ырадыр-даа кылаштавайн чүгле Тыва эки турачылар кудумчузу-биле шык кыдыынга чедир кылаштаар болзуңарза-ла, бүгү байдал билдине бээр. Эзирикпейлер-даа, бок-даа ында-ла. Кудумчуга эзирик чораан кижилерни шагдаа ажилдакчылары чамдызын тутпайн эрте бээр, чүге дизе оларнын төлээр акшазы чок. Ужуп-даа каар болза, сергедир удуп алгаш, уламчылап чоруп каар. Эзириктерни шуптузун туткаш, 1-2 шак сергеткеш, торгаал орнунга хоорай чагайжыдылганынга чүге ажилдатпазыл? Хоорайда чонну ажылга хаара тудар талазы-биле тускай төп бар болгай. Даңзыда турар ажыл чоктар ай санында 1000 рубль пособиени ап турар. Оларны чүге хаара тудуп болбас деп. Оон аңгыда хоорай

чагыргазы болгаш, санэпидстанция чонну арыг-шевер, чагайжыдылгаке кошак хаара тудуп турар. Арыглашкын айын чарлаан соонда бүдүн хоорай арыг турар ужурлуг. Корум-чурум үрээр чоруктарнын эң-не кол дөзү – арагалаашкын. Хоорайда болгаш бүгү кожууннарда арага садар адрестер хондур ажылдаар садылгар (круглосуточно) бажын ашкан. Адрестерни шуут узуткаар, «круг-

жилер хондур кылаштажып, кижилерге амыр-дыш бербестей берди. Оон аңгыда хоойлу ажилдакчылары кижилерден хавырып алган араганы, наркотиктиг бүдүмелдерни ол-ла черинге актыны тургускаш, өрттедиктер болза эки. Хоорайны база бир хей бокталдырып турар кижилер – сайгарлыкчылар. Эртен аштап каан арыг черге хүнээр, кезээ көөрге, бир-ле бомба дүшкен-биле демей-

• Амыдыралдан айтырылгар

ХЕМЧЭЭН АЛЫР ҮЕ КЕЛГЕН

лосуточно» деп каан садылгар ларектар бүрүзүнүң ажыл шагын чүгле кезээ 11 шакка чедер кылдыр доктадыр болза эки. Кым кижилер дүне када хлеб азы макарон, чигир садып аар дээш садыгже бар чыдар боор. Ындыг садылгар дүне шынары багай арагаларын садып турар болдур ийин. Садыг бүрүзүнде кылымал этикеткалар хөй. Оларын кылып алган арагазынга чыпшыргаш, кончуг арыг арага кылдыр садып турар.

Республикада корум-чурум үрээшкениннин көвүдөп, байдалдын нарыыдааны-биле прокуратура ажилдакчыларынын дүвүрөп турары чөптүг. Ол берге байдал-биле демисежирде база-ла чон-биле кады ажылдаар болза эки. Акша ойнаар хөй автоматтарны, клубтарны, компьютерге акша ойнаар черлерни шуут узуткаар болза эки. Ындыг оюннардан хамык херек үүлгедир чоруктар көвүдзэн. Бо талазы-биле тускай доктаал, шитпирден Чазак болгаш депутаттар дарый ажилдап кылыр болза эки деп бодаар мен. Ам чылыг дүшкен, эзирик кижилер

хондур кылаштажып, кижилерге амыр-дыш бербестей берди. Оон аңгыда хоойлу ажилдакчылары кижилерден хавырып алган араганы, наркотиктиг бүдүмелдерни ол-ла черинге актыны тургускаш, өрттедиктер болза эки. Хоорайны база бир хей бокталдырып турар кижилер – сайгарлыкчылар. Эртен аштап каан арыг черге хүнээр, кезээ көөрге, бир-ле бомба дүшкен-биле демей-

ле. Төпте турар өскээртен келген сайгарлыкчыларны чамдызын Мөңгүлек чанында тускай рынокке азы востока автобустар доктаар черде «Игровой клубту» хаггаш, ынаар чорудар болза кандыгыл? Ынчангаш төпте арткан сайгарлыкчыларга тускай кабинет кырышалыг туруштардан кылып бергеш арыг-шевер талазы-биле негелдени база күштелдирзе деп саналды бис. Мындыг айтырылгарны чон чоокта чаа бадылап алган депутаттарындан база негелдени кылыр болза эки. Соңгудла мурнунда аазаашкын дээрге, чагай-ла болгай. Ынчангаш ам херек кырында кандызын көөр апаар. Ап турар акша-шалыны хөй-дүр. Хандырылга четчирдир, эрге-дужаал улуг болгай. Шаанда чоннун бүзүрелдик деткип алган депутаттары халаска хүлзэнген ажылын күүседип чораан болдур ийин.

Чоннуң сагыш-бодалын манап артыкы.
Л.Х.Монгуш, У.Ч.Б.Сарылар,
Ч.З.Монгуш, Ч.Б.Ооржак,
О.О.Ондар.

НАМ КЕЖИГҮНҮ БОЛУКСАЗЫҢЗА

Бо күзүн Октябрь революциязынын тургустунганындан бээр 90 чылын демдегеп эрттирер бис. Үе чеже-даа өскерлип турар болза, төөгү, эрткен үе кажан-даа балалбас, ол үениң чону үезин бодунуу-биле сайзырадып, тургузуп келген, ынчангаш төөгү болуп артар ужурлуг.

Ону кым-даа балап шыдавас, балаттынмас-даа, чүге дизе ол үениң чону ол-ла үези-биле төөгүге артар. Чижек кылдыр алыр болза, бистин тыва чон Октябрь революциязынын ачызында бодунуң социал-экономиктиг болгаш культура сайзыралына төөгүде турбаан хөгжүлдени алган. Ооң салдары тыва чоннуң элзэн каш салгалдарынын салым-хуузуңга болгаш бурунгаар амыдыраарына улуг идигилг болганын амыдырал көргүзүп турар.

Россиянын коммунистиг партиязынын төп комитеди бо төөгүлүг юбилейге тураскаадып, партиянын хүрээленинге кежигүннер хүлээп алыр ажылды Бүгү-россия – хүлээп алышкынын кылдыр чорудуп эгелзэн. Аңаа Октябрь революциязынын идеяларына,

оларнын херек кырында боттанышкынынга бүзүрелдик, бөдүүн кижилернин эрге-ажыы, төлөптиг болгаш чөлтүг чуртталгазы дээш сагыш човап чоруур хамаатыларны бистин нам кежигүнүңгө кирип алырын чалап турар улус-тур бис. Коммунистиг партиянын кежигүнү болуру улуг хүндүткел болгаш ээ-харысалга дээрзин угаап билер апаар. Партиянын нам кежигүнүңгө кирип алыксаан хамаатылар Кызыл хоорайда болгаш кожууннарда эге организацияларга барып билдирешкини бижир. Кызыл хоорайнын эге организациязы: Красноармейская, 76.

Алдын-оол КАНЗАЙ,
РФКП Тыва Республика
салбырынын секретары.

Чагаалар аразындан

Чонун магадаткан

Чаа-Хөл суурда кожууннуң Культура бажынынга бистин чаңгыс чер-чурттуувус, шүлүкчү, бот-тывынгыр композитор болгаш диш эмчизи Юрий Кыргысович Тун-оол-биле ужуражылга кезээ чоокта чаа эрткен. Кожууннуң төп библиотеказы биле культура одааның организастааны бо кезээ кончуг солун эрткен деп улуг-бичини көрүкчүлөр үнелзэн.

Ужуражылга үезинде Ю.К.Тун-оолдун бижээни «Долаана», «Чаа-Хөлүм», «Дуруялар», «Чаңгысклассчылар» дзэн ышкаш, дыка хөй ырыларны кожууннуң элзэн каш ыраажылары чараш, тааланчыг кылдыр күүсеткенер. Кежээге идепкейлиг киржилгени ооң дөргүл-төрелдери, чаңгысклассчылары болгаш эш-өөрү көргүскөн. Чыылган чон холу чымчак эмчивистиң бүгү талалыг талантызын магадап, аңаа ам-даа чогаадыкчы чедиишкенин күззэн.

Зоя МААДЫ.

«ШЫН» — чоннуң солуну

2007 чылдың II-ги чартык чылында ооң чагыдылгазы Тываның бүгү почта салбырларында, «Тыва парлалга» КХН-ниң киоскилеринде чоруп турар

**Чагыдылганы
кожууннарга
июнь 5-ке,
а Кызыл хоорайга
июнь 10-га чедир
чорудар.**

Ийиги чартык чылда чагыдылганың өртээ:
Хууда чагыдыкчыларга — 357 рубль 42 көп.
Пенсионерлерге — 316 рубль 74 көп.
Организацияларга — 397 рубль 44 көп.

Үш айда:
Хууда чагыдыкчыларга — 178 рубль 71 көп.
Пенсионерлерге — 158 рубль 37 көп.
Организацияларга — 198 рубль 72 көп.

ЧҮГЛЕ ЭЪТ ЧИКСЭЭНИ ОЛ ДЕП БЕ?

Өг-бүлени сүт-биле хандырып турган ийи инээн үш оор келгеш, алгаш барып, эътке чазылааннар ол ийикпе азы акшага чедирип алырлары ол ийикпе, соп алганнар. ТР-ниң Чаа-Хөл кожуун суду оларга тус-тузунда кеземче онап, хосталгазын казып шииткен.

Бо чылдың февраль 2-де дүн ортузунда Кызыл-Даг суурдан ырак эвеске, арга кыдыы аяңга иштинде үш кижилг «Москвич-412» доктаапкан. Чолаачы Александр Бегзи дугуйларын үрдүрүп ап, машиназын эът чүдүреринге белеткеп артып калган. Ооң ийи сүлчээлиг эштери суурже бастырыпканнар. Чүнү, канчаар оорлаарын олар баш бурунгаар дугуржуп алган турганнар. Аяс Аракчаа херим иштинге манага туруп калган, а Орлан Түлүш улуг кыскаш-биле кажаа шоочазының дылын үзе ызырткаш, кажааже кирген. Инектерниң мыйыстарына баш удур белеткеп каан доңгун хендирлерни кедиргеш, четкеш чорупкан. Машина чанынга эккелгеш, ийи инекти соккаш, эъттерин чүк шыгжамырынга база машинаның иштинге пат боорда сыңырганнар.

Шынап-ла, оорлар туттурбайн ырап чоруй барып болур турганы чадавас боор, чүгле машинаның сандайының олуду база эът-биле эзлеттинген болгаш, үүлгедикчилерниң бирээзи аңаа хая көрүндүр чыдып алып ужурга таварышкан. Ак-Туруг суурже кирер арт кырынга доскуулга турган ОШАЧКИ инспектору кижиниң арнынын орунда ужазын көргүзүп алган чоруурга, аңаа хорадаксап, машинаны доктааткан. Инспектор чолаачыга документтерин көргүзүрүн

негеп тура, мурнуку олутта кижичүге орта олуруп албаанының чылдагаанын билеп каапкан...

Шак ынчаар РФ-тиң КК-зиниң 158 чүүлүнүн 2 кезээниң «а, б, в» пунктуларына дүгжүп турар кем-херек үүлгедикчилерни дээш херекти оттурган (баш удур дугуржулга өзүгаар бөлүк кижилерниң хоой-луга чөрүштүр кижиниң чурттап орган девискээринче чөлшээрел чок кирип, хамаатыга улуг каражалыг оор чорукту кылганы).

— Мал оорлары оорлаан инектериниң эъди-биле кады туттурган чүве болганда, суд хуралына боттарының буруулуундан ойталаар харыы чок болганнар — деп, күрүне буруудадышының деткээн Чаа-Хөл кожуунунун прокурору Михаил Монгуш чугаалаан. — Оларга чарлаан буруудадышыны олар бүрүнү-биле хүлээп алган база суд сайгарылгазы чокка шииткел доктаалын үндүрериниң дугайында дилегни киригеннер. Буруудадышкын ук херекке хамаарыштыр чыгдынган шынзыдылгалар-биле бадыткаттыны турарын суд илереткен болгаш чогуур кеземчени онааган...

ТР-ниң Чаа-Хөл район суду Аяс Аракчааны шыңгыы чурумунг колонияга херек эрттирер кылдыр 4 чылда, Орлан Түлүштү — 3 чылда шииткен. Ооң мурунда шенелдеге шииттирген турган Александр Бегзини каттыштыр 6 чылда хосталгазын казып шииткен. Олардан каражадаан кижиге материалдыг когаралы дээш 30 муң рубльди тыртып берген.

ТР-ниң Прокуратуразының парлалга албаны.

ТҮҢНЕЛИ—ЫГЛАКСАНЧЫГ

Чүү деп чүү дээр боор, Кызыл хоорайда маршрут таксилериниң, оларның чолаачыларының, кээргенчик пассажирлерниң дугайында чугаа үстүр эвес. Бо таварылга база-ла маршрут таксилериниң чолаачыларының аажылаашкынарының дугайында деп билиңер.

Май 14-те хоорайның төп эмнелгезинге бижектеткен эр кижини эккелген. Ол дээрже маршрут таксиниң чолаачызы, эртен ажылче үнерде эмнелгеге балыглаткан кире бээрин ол кайын бодаан боор. Такси чолаачызы кижичү, хөй пассажирлерни аргыштыргаш, хөй акшаны ажылдап алырын-на бодаар чүве ыйнаан. Ынчалзажок бистиң таксистеривистиң аажылалында нити корум-чурумга таарышпас чүдүлдөр-ле хөй. Ынчангаш олар аас-дылдан дүшпес, пассажирлер-даа, боттары-даа эпчок байдалдарга,

харын-даа озал-ондакка, чогуш-кырышка таваржып турары ховар эвес деп чугаалап болур. Маршрутка хамыкты мурнай үнгеш, өске «эш-өөрлериниң» мурнап чоруп-ла турар болзуңза, дужаар акшаң хөй-ле, карманга кирери база ыңдыг. Чаңгыс чолаачы эвес, а шултузу ыңдыг бодал-биле ажылдаарга, боттарының аразында эп чок болурга, чогуш-содаа, алгыш-кырыш үнери чайлаш чок. Бо таварылгада база ыңдыг болган: кайызы-даа өскезин мурнаар дээн күзел-биле маңаткаш, кым, кажан, каяа чоруур деп маргышкаш, ийи чолаачы содалашкан, оон эрткеш, бирээзи бижек уштуп келгеш, өскезин чаңгыс эвес удаа «үстүрген». Түңнелинде: бирээзи — эмнелгеде, өскези — билдингир-ле ыйнаан, кезедир, истээр черде.

ТР-ниң ИХЯ-ның парлалга албаны.

Чаңгысклассчыларымга

Эрзин ортумак школазының 1977 чылда доозукчулары школа доосканының 30 чылын май 25-те демдеглээр. Чаңгысклассчыларымга бо одуругларны тураскааттым

Эргим, ынак чаңгысклассчы, эштеривис,
Эрзин хем-даа бисти манап, шылаан боор оң,
Эрийн орта чыгып келгеш, ырлап-шоорлап,
Эки-бакты хөөрежип хөглээлиңер.

Үе солчуп, эртери-даа дүрген-не-дир
30 чылдар дистинчикпен шуужа берди.
Сактышкыннар, саарлып баткан бүрүлөр дег,
Чанывыста «дээскинип» чоруп турлар.

Хүнче орук углап-баштап өөредип каан
Хүндүткелдиг башкыларга мөгөйбишаан,
Ада-ие ыдык чуртту — Эрзин черниң
Алдар-адын ам-даа бедик тудалыңар!

Ульяна МОНГУШ.
Хандагайты.

Тыва Республиканың Күш-культура болгаш спорт талазы-биле агентилели хостуг албан-дужаалдарны ээлээринге **КОНКУРСТУ** чарлап тур

1) күш-культура-массалыг болгаш өөредилге-спортчу ажылды организаастаар талазы-биле (дээди профессионал эртемниг, күрүне албанының биче албан-дужаалдарына азы мергежилиниң аайы-биле 2 чылдан эвээш эвес стажтыг) **кол специалист;**

2) эрге-хоойлу болгаш организастыг хандырылга килдизинге (дээди юридиктиг эртемниг, күрүне албанының биче албан-дужаалдарына азы мергежилиниң аайы-биле 2 чылдан эвээш эвес стажтыг) **кол специалист;**

3) эрге-хоойлу болгаш организастыг хандырылга килдизинге **1-ги категорияның специализи** (ортумак профессионал эртемниг, херек эмгелелиниң үндезинерин билер, компьютер башкарып өөренген);

4) **башкарыкчы специалист** (экономика талазы-биле дээди эртемниг, күрүне албанының биче албан-дужаалдарына азы мергежилиниң аайы-биле 2 чылдан эвээш эвес стажтыг).

Конкурс шиллгезинге киржир күзелдиглер билдиришиктерин бо чарлалды парлаанының соонда бир ай хуусаада кирип болур.

Билдиришиктерин ТР-ниң Күш-культура болгаш спорт талазы-биле агентилелиниң директорунун адынга дараазында адреске чорудар: **Кызыл хоорай, Шетинкин-Кравченко кудумчузу, 25. Тел.: 1-06-64, 3-75-05.**

ТЫВАНЫҢ КҮРҮНЕ УНИВЕРСИТЕДИ

ортумак тускай эртемниң баазазына «Агрономия», «Зоотехния» мергежилдеринге, «Көдээ ажыл-агый продукциязын бүдүрериниң болгаш болбаазырадып кылырының технологиязы» мергежилге бот-өөредилге-биле өөрениринге кирериниң экзаменерин чарлап тур. Харылзажыр телефоннары: **1-43-11, 5-35-36.**

ЧИТКЕНИН БАРЫМДААЛААШ...

Чадаана хоорайның № 3 школазының **Адыгжы Александрович ООРЖАКТЫҢ** адынга 2005 чылда тывысканы «Б» сериялыг № 3803092 аттестаттың читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

Садып тур мен

Ажылгалга турган шынары эки бажың херекселдерин садып тур мен: бичии хемчээлдиг сервант—1,5 муң рубль, үш эжикиг хеп шкавы—2,5 муң рубль, трельяж—1,5 муң рубль, матрацтарлыг ыяш оруннар—1,2 муң рубль, сандайлар—200 рубль, «кухня» (5 кезектиг)—2,5 муң рубль, ийи камералыг «Бирюса-22» соодукчу—3,5 муң рубль, «Бирюса» деп доңурап камера, даараныр машина 2,5-2,5 муң рубль. Харылзажыр телефону: **3-52-03.**

ШЫН
e-mail: shyn@tuva.ru Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор **С.С.МОНГУШ.**

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 1-01-35, кол редакторунун ораакчызы —

1-19-87, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91.

КИЛДИСТЕР: нийтилел-политиктиг килдис — 1-18-10,

культура, өөредилге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, көдээ ажыл-агый,

үлөттүр килдистер — 1-17-09, 1-40-77.

Солун келбей барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 9309. Чагыг 89.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 В ОАО Банк "Тувакредит",
Кызыл ИНН—1701008468; корр сч 301018106000000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчылдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамазының Ортаақы Сибирье регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солуну 2004 чылдың май 14-те эде бүртүкээ.

Херечилелдиң дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 11630, 31730.

ТР-ниң «Тываполиграф» күрүмениң унитарлыг бүдүрүлгезинге парлаан (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харылаар.